

ИЗБОР ПАТРИЈАРХА ДАНИЛА III И КАНОНИЗАЦИЈА КНЕЗА ЛАЗАРА

Данило III је био пети српски патријарх. Управо, као патријарх он је Данило I. На престолу Св. Саве он је трећи архијереј који се звао Данило. Због тога се обично и назива Данилом III. Дошао је на патријарашки престо после Јефрема и Спиридона.

У својим Беседама (1868) епископ ужицки *Јоаникије Нешиковић* објавио је Списак архиепископа и патријараха српских. Ту се за Спиридона каже да је „из Ниша родом”, а за Данила III да је „рођен у Пазару”. *Св. Никетић* у Историјском развоју српске цркве (Гласник 27, 1870, 159) бележи да је Спиридон постављен за патријарха 1382, а умро 1389 год. И Никетић зна да је Спиридон „родом из Ниша”. Никетић још тврди, да је Спиридон „познат у срп. цркви као писац многих духовних песама”. За ту своју тврдњу он не даје никаквих доказа. Мени се чини да сам нашао откуд Никетићу то знање о Спиридону. Оно потиче из књиге архиепископа *Филарета*, Святые южных славянъ II (1865) 76. Филарет пише: „По церковнымъ пѣснямъ, Спиридонъ „цѣвница духовная”; это подаетъ мысль, что онъ писалъ свящ. пѣсни для сербской церкви”. Код израза „цѣвница духовная” Филарет ставља ову напомену: „Общая служба въ серблякъ л. 162. 163”. Мисли на Србљак митрополита *Михаила* (1861) л. 162 б. Израз „духовна цевница” не допушта ни претпоставку архиепископа Филарета, а још мање може да служи као основа за Никетићеву тврдњу. Доментијан пише за Св. Симеона и Св. Саву: „оба оръгана доуховъна и богогласънѣи цѣвъници” (изд. Ђ. Даничић 1865, 193). Немања сигурно није састављао духовне песме. А ни апостол Павле, за кога кажу архиепископ Данило II и Данилов ученик и настављач да је „богогласнаи... цѣвъница” (Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић 1866, 15, 186, 221). Никетић затим пише да је после Спиридонове смрти патријарх Јефрем по други пут управљао Српском црквом, али „само за неко време, док се нови патријарх не постави”. За патријарха је изабран Данило III, који је 1395 год. потврдио једну повељу „деспотице Евђеније и њених синова” (мисли на монахињу Евђенију, кнегињу Милицу). Никетић истиче да се за Данила III не зна „кад је и колико је” био патријарх. *Е. Голубинскій* у своме познатом делу Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей (1871) 476 пише да се Спиридон помиње „подъ 1382—1387 годами”, а Данило III „до 1406 г.”. То исто казује и *Н. Дучић* у Историји српске православне цркве (Књижевни радови IX, 1894, 181). Епископ *Никанор Ружичић* у својој књизи Das kirchlich-religiöse Leben bei den Serben (1896) 33 ставио је, да је Спиридон био патријарх од 1382 до 1388, а Данило III од 1388 до 1406 год. За Спиридона и он бележи да је „Autor zahlreicher kirchlich-geistlicher Gesänge”. Код *Р. Јиречека* у Историји Срба IV (1923) 169 стоји да је Спиридон био патријарх од 1379 до 1389 и да је умро „убрзо после боја на Косову”. За Данила се каже да је „постављен за владе кнеза Стефана” и да се „помиње... у споменицима од 1392—1395”. *Св. М. Димитријевић* у Историјату Пећке патријаршије, који је објављен као додатак

у споменици о Устоличењу патријарха Димитрија (1924), тврдио је да се Спиридон помиње до 1387, „до у очи косовске катастрофе” (стр. 3, 15). За Данила III Димитријевић је забележио да се помиње 1389—1406 год. (стр. 3). *Рад. М. Грујић* пише да је Спиридон био патријарх од 1382 до 1387 год. Поред Данила III Грујић ставља 1389 год. (у чланку Пећска патријаршија, Народна енциклопедија III. 1928, 378). Епископ *Иларион Зеремски* у расправи о Патријарсима до пропасти српске државе¹⁾ узимао је да се Спиридон по свој прилици преставио 11 августа 1389 год. Избор Данила III за патријарха извршен је „најраније крајем 1392. или што је веројатније, у 1393. години”. *М. Пурковић* је у расправи о Српским патријарсима средњег века (Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, 1936, 311—312) изнео мишљење да је на престолу Српске цркве од 1380 до 1389 год. био Спиридон, а од 1390 до 1396 год. Данило. По Пурковићу, Јефрем је управљао црквом када је Оливера, најмлађа кћи кнеза Лазара, одведена у харем Бајазитов; о томе је Јефрем питан за савет и на то је он дао пристанак. Приликом преноса Лазаревог тела из Приштине у Раваницу био је Данило патријарх. Пурковић каже да је то несумњиво и ничим не оправдава то своје мишљење. Данило је, по њему, умро 7 априла 1396 год. Датум је тачан, јер потиче из Данилчевог типика, који је писан 1416 год. (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи III. 1905, 73 бр. 5043). Година није сигурна. По подацима из извора којима данас располажемо, Данило је могао да умре и 1397, и 1398, и 1399. Само је 1400 год. готово искључена, јер је те године, 15 јуна, умро Јефрем, а о његовом погребу је био патријарх Сава V — како изрично каже епископ Марко у Животу патријарха Јефрема (изд. Д. Вуксан, Ловћенски одјек I, 1925, 94—95). У једној напомени (56) Пурковић пише да је он „исправио Јиречекову 1395 год., као годину Данилове смрти (Историја Срба IV, 169) у 1396”. То он није могао да учини, јер Јиречек уопште не даје годину Данилове смрти, већ само наводи годину из које имамо последњи помен Данила као патријарха.

I

Видели смо да *Јиречек* каже да се Данилово име у споменицима јавља од 1392 до 1395 год. Прва се година несумњиво односи на једну хиландарску повељу кнеза Стефана Лазаревића, његове мајке кнегиње Милице и његовог брата Вука. По *Ст. Новаковићу* (Законски споменици, 1912, 458), та је повеља из времена „око 1392”. На стр. 776—777 Новаковић истиче да је код *Миклошича* (Monumenta Serbica, 1858, 568—569) та повеља „с летописом 1403—1405, који смо ми поправили”. На тој повељи нема године, па је због тога у науци њена хронологија различито одређивана. У низу расправа објављених под насловом Неколико хронолошких исправака *Љуб. Ковачевић* је по свој прилици писао и о тој повељи (која код Миклошича није бр. CDXLIII већ CDXCIII). Исправљајући Миклошича, Ковачевић је ставља у доба „између 1389 и 1402 године” (Годишњица III, 1879, 444). По Ковачевићевом писању у расправи Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (Отаџбина IV, 1880, 289—290) излази да је он тада сматрао, да је та повеља из времена после септембра 1397 год., односно после прве четвртине 1398 год. У расправи II по трећи пут: краљ Вукашин није убио цара Уроша (1886) 13 Ковачевић казује да је патријарх Данило „владао у време Високога Стефана”, а у напомени се позива на Данилову потврду из 1395 год. (која ће мало ниже бити поменута) и на ту повељу. У загради Ковачевић

¹⁾ Гласник Српске православне патријаршије XI (1930) 118. Прештампана у књижици под насловом Из историје Пећске патријаршије (1931). О Спиридону и Данилу III на стр. 61—64.

ставља 1395—1402, што свакако значи да је повеља из тих година. У критици на Новаковићеву књигу Срби и Турци XIV и XV века *Св. Станојевић* је налазио да је повеља из времена између 1389 и 1395 г. (засебни отисак из Стражилова, 1853, 22 у нап.). Доцније, у својим Студијама из српске дипломатике, Станојевић је писао да је повеља „вероватно из 1394 год.” (Глас 94, 1914, 215 нап. 3; 96, 1920, 33—34), па је затим одустао од те хронологије и постанак те повеље стављао у доба између 1389 и 1394 год. (*ibid.* 161, 1934, 42 нап. 57, 45), односно између 1389 и 1395 год. (*ibid.* 169, 1936, 101). *Иларион Зеремски* (Гласник Патријаршије XI, 118 = Из историје 62—63) је држао да се датум те повеље „има исправити... на 1393—1395 или можда и 1394”.

Друга година коју даје Јиречек тиче се без сумње повеље патријарха Данила из 1395 год., којом он потврђује прилоге монахиње Јевгеније и њених синова кнеза Стефана и Вука руском манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори (Гласник 24, 1868, 276; *Св. Новаковић*, *op. cit.* 520—521).

Хиландарска повеља²⁾ почиње аренгом коју имају још пет других повеља издатих из канцеларије кнеза Лазара и његових наследника. Први пут се јавља у Лазаревој повељи датој Лаври Атонској 14 септембра (?) 1375 год. (изд. *Д. Н. Анастасијевић*, *Споменик* 56, 1922, 8). Затим у Лазаревој хиландарској повељи из 1379/80 год. (изд. *Ђ. Даничић*, *Гласник* XI, 1859, 138—140; архимандритъ *Леонидъ*, *Историческое описание сербской царской лавры Хиландаря*, 1868, 78—80; *В. Korablev*, на н. м. 540—542). Налази се и у повељи монахиње Јевгеније и њених синова кнеза Стефана и Вука, датој Лаври Св. Атанасија на Св. Гори 1394/95 год., а такође и у повељи „Јевгеније монахиње кнегиње” тој истој Лаври од 1 августа 1398 год. (изд. *Д. Н. Анастасијевић*, *Споменик* 56, 9—10, 10—11). Најзад, та се аренда среће и у повељи монахиње Јевгеније, кнеза Стефана и Вука хиландарском пиргу Св. Василија из 1396—1402 год. (изд. *Д. Аврамовић*, *op. cit.* 64—65 и по њему *Miklosich*, *op. cit.* 262—264; *В. Korablev*, на н. м. 548—549; за хронологију в. *Св. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, 1893, 239—240 и *Д. Н. Поповић*, *Годишњица* 26, 1907, 157—158). За ту повељу *Љуб. Ковачевић*, је најпре писао (*Годишњица* III, 444) да је постала између 1389—1402, а доцније је узимао да је она из времена између октобра 1403 и краја 1404 год. (*Отаџбина* IV, 570—573 и нарочито нап. 20 на стр. 571). Ову другу хронологију, која је свакако нетачна, Ковачевић изводи из садржине повеље; по њему, за њу сведочи и печат, на коме се Стефан назива деспотом. У самој повељи, у интитулацији, Стефан за себе каже да је кнез; тако се и потписује. Ту титулу Ковачевић сада објашњава да је „дошла ваљада у односу према матери,³⁾ ако не буде погрешка писарска”.

Помињана хиландарска повеља с именом патријарха Данила у експозицији односи се на баштину Обрада Драгојлалића, који се у повељи кнеза Лазара из 1387 год. назива Драгосалићем (изд. *Св. Новаковић*, *Законски споменици* 775—776), а у потврди патријарха Спиридона од 19 јануара 1389 год. Обрадом Декиндићем (*ibid.* 776; у целини доноси *В. Korablev*, на н. м. 544, али с потписом патријарха Симеона и с другим датирањем: 9 јануар 6896 = 1388 год.). За тога Обрада *Р. Тунгуз — Перовић*, *Мусли* (Гласник Земаљског музеја 46, 1934, 74), мисли да је „не-

²⁾ Главне њене делове *Новаковић* доноси по *Миклошичу*, који је прештампава из књиге *Д. Аврамовића*, *Описаніе древностіи србски у Св. Гори* (1847) 62—63. У целини је објавио и *В. Korablev*, *Actes de Chilandar*, II *Actes slaves* (Византійскій временникъ XIX, 1915 — Приложеніе 545—546).

³⁾ Међутим, она је у повељи монахиња Јевгенија, а не кнегиња.

сумњиво идентичан” с Обрадом, који је у јануару 1388 год. долазио у Дубровник као „*puntius*” Стефана Мусића (*К. Јиречек*, ор. cit. IV, 156 и нап. 5). Обрад Драгојлалић је учинио „невѣроу” према кнезу Стефану,⁴⁾ па му је због тога овај одузео баштину и дао неком свом властелину „оу проноју”. На баштини Обрадовој била је и црква посвећена Ваведенју (у селу Кукњу), коју Обрад „сзда отъ основаниа съ повелѣниемъ” кнеза Лазара. То се каже у повељи Лазаревој (због тога сматрају Обрад као оснивача цркве *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири, 1920, 125 и *Влад. Р. Пејковић*, Народна енциклопедија I, 214 и IV, 1929, 701; упор. и. *К. Јиречек*, ор. cit. IV, 155). Из Лазареве повеље јасно се види, да су Обрадовим „родителіемъ и прародителіемъ” ранији српски владари потврђивали својим хрисовуљама баштину а не цркву, као што би изгледало по рђавој стилизацији у потврди патријарховој. Да се те хрисовуље односе на баштину Обрадову, на села која је она обухватала, излази и из повеље кнеза Стефана („... съ своими мегіами и правинами сель тѣхъ, що си соу имала из начела. И видѣвъ господство ми записа нїа и оутврѣдениа светихъ краљ срѣпскихъ и цара Стефана и господина и родителіа ми светопочившега кнеза Лазара, како имъ соу оучинили милость и хрисовоули оутврѣдили...”). Због тога *А. Соловјев* Једна српска жупа за време царства (Гласник Скопског научног друштва III, 1928, 40), греши што узима да је цркву саградио вероватно још дед Обрадов и да је она постојала „за Душана и Дечанског, ако не и за Милутина” (Обрад би је само обновио). Соловјева се донекле држи *М. Пурковић*, кад у своме Попису цркава у старој српској држави (1938) 12 пише да су цркву „подигли преци” Обрадови „можда још у време цара Душана”.

Бившу Обрадову баштину и цркву кнез Стефан је најзад приложио Хиландару, јер су му старци хиландарски „успоменули” да је Обрад цркву „обрекао” Хиландару, па чак и „оу хрѣсвоуль оуписаль”, али „не издалъ”. Од тих стараца хиландарских који су дошли код Стефана на првом месту се помиње „чѣстнѣиши въ инокохъ старѣхъ курѣ Герасимъ”. С њим су били „чѣстни старци хиландарѣци курѣ Іаковъ и попъ курѣ Сїлвестрь и Сумонъ игоуминъ ѿрашѣккии”. За Герасима је још *Ђ. Даничић* (у Рјечнику из књижевних старина српских III, 1864, 541) помишљао да је „може бити исти” с „братом Вука Бранковића Радоњом у калуђерству Герасимом”, о коме је знао по белешци у Сеченичком летопису (сада најприступачнији код *Љуб. Стојановића*, Стари српски родослови и летописи, 1927, 200 бр. 543; 220 бр. 603в). Слична се белешка налази у Вукомановићевом хронографу, у који је „уплетен и летопис” Љуб. Стојановић га назива Белопољским — ор. cit. 220 бр. 603г; у рукопису XVII века — в. *Љуб. Стојановић*, Каталог С. К. Акамедије, 1901, 207 бр. 130). *Љуб. Ковачевић*, Вук Бранковић (Годишњица X, 1888, 246—247 и нап. 91), тврдио је да тај Радоња (монах Герасим) „не може бити рођени брат Вуку”. По њему, Радоња је можда Вуков синовац од брата Гргура. Ковачевић није запазио да против те претпоставке говори његова идентификација

⁴⁾ *Љуб. Ковачевић* (Отаџбина IV, 289) је мислио да је то било у време буне Николе Зојића и Новака Белоцрквића, о којој знамо по причању Константина Филозофа (Гласник 42, 1875, 266). Ковачевић је утврдио да се та буна догодила „после Септембра 1397, а по свој прилици у првој четвртини 1398 године” (стр. 290). *Св. Новаковић* је Ковачевића тако разумео да се код Константина Филозофа помиње и Обрад Драгојлалић (у расправи Велики челник Радич или Облачић Раде, Гласник 50, 1881, 126—127). На ту Новаковићеву погрешку скренуо је пажњу *Св. Стојановић* у већ поменутој критици на Новаковићеву књигу Срби и Турци XIV и XV века (стр. 21 у нап.). Стојановић је тачно истакао (стр. 22 у нап.) да „Драгојлалић није био међу властелом, која се год. 1397/8 бунила, јер је он своју баштину пре г. 1395 изгубио”. По њему, Драгојлалић је можда био један од оних „подручних” који су чинили „междоусобна раздѣљениа” после Косовске битке (о чему говори Константин Филозоф, Гласник 42, 262).

монаха Герасима и „Гръ҃сра Герасима” из Пећког поменика.⁵⁾ Ковачевић је још узимао да се овај Герасим — Радоња помиње у листини од новембра 1400 год. из манастира Св. Павла на Св. Гори (издао је доцније *Љуб. Стојановић* у Споменику III, 1890, 49—50; упор. *Рад. М. Грујић*, Светогорски азили, Гласник Скопског научног друштва XI, 1932, 87—88). Да је Герасим био Вуков брат, сведочи Вукова хиландарска повеља из 1376—1377 год. (*Св. Новаковић*, Законски споменици 451—452; *Korablev*, на н. м. 534—535), а такође и повеља кнеза Лазара манастиру Хиландару из времена између 1379 и 1389 год. (*А. Соловјев*, Једно суђење из доба кнеза Лазара, Архив за правне и друштвене науке 35, 1929, 190; „јамачно ... око 1380 г.” — по *Љуб. Стојановићу*, Цреп и Витомир, Зборник Богдана Поповића, 1929, 357). Из Лазареве повеље може се закључити да је Герасим био рођени брат Вуков. Вук је могао назвати братом и оног који му није брат, који му је на пр. зет по сестри (као кнез Лазар челника Мусу — *Св. Новаковић*, ор. cit. 516), или шурак (као краљ Стефан Урош II Милутин византиског цара Михаила IX — *ibid.* 479, 480), или неки рођак (као цар Стефан Душан севастократора Дејана — *ibid.* 739, и цар Урош кнеза Војислава Војиновића — *ibid.* 183, 184 — и великог војводу Николу Стањевића — *ibid.* 444), или уопште никакав род („од милости назива човјек човјека братом једначећи се с њим” — *Ђ. Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских I, 1863, 76). Али кад кнез Лазар у повељи каже да је „Герасим Вљков братъ”, онда је несумњиво да су Герасим и Вук браћа, и то рођена браћа. Од милости или из поштовања може и таст за зета рећи да му је син, свекар за снаху да му је кћи, зет за таста да му је отац, зет за ташту да му је мати итд., али треће лице употребљаваће за њих само тачне родбинске називе. Истина, инок Никодим Мрчета и Пријак називају Вука сином кнеза Лазара, али свакако и то „писа се повелѣньемъ господина Вљка” као и цео превод Хамартолове хронике (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 1902, 50 бр. 157). Герасим је излазио „на законъ” пред патријарха Јефрема на Спасовдан једне од ове три године: 1376, 1377 и 1378 (*А. Соловјев*, на н. м. 190, 193). Долазио је кнезу Лазару 1379/80 год. да моли за прилоге за болницу хиландарску (в. Лазареву повељу из те године која је напред наведена; главне њене делове доноси *Св. Новаковић*, ор. cit. 449). 13 новембра 1382 год. био је на скупу целог хиландарског братства, на коме је донет „оуставъ ѿ поменуу светыхъ к’титоръ” (*Љуб. Стојановић*, ор. cit. III, 69 бр. 5008).

Сем Герасима, као што је већ речено, у хиландарској повељи с поменом патријарха Данила забележена су имена још три друга старца хиландарска. Ваља напоменути да назив старац не означава да су они заиста били стари људи. Нису они морали да имају између 57 и 66 година, колико би требало да имају па да буду „стари” по чланку „о седьмыхъ възрастѣ члка” из једног српског зборника састављеног и написаног двадесетих година XV века (*А. И. Яцимирскій*, Описаніе южно-славянскихъ и русскихъ рукописей заграничныхъ библиотекъ I, Сборникъ отд. русск. яз. и слов. Росс. Акад. Наукъ 98, 1921, 439). Ако је онај „старць Іефремъ” који је био у Хиландару 1347/8 год. (Гласник 44, 1877, 263; *Korablev*, на н. м. 506) идентичан с доцнијим патријархом Јефремом (о Јефремовом бављењу у Хиландару прича се у његовој биографији — *Ловћенски одјек* I, 91), онда је имао у то време свега 36 год. „Старци” су били „одабрани чланови манастирског браства”, који су, као саветници, помагали игуману у управи манастира (*Рад. М. Грујић*, Монаштво и манастири

⁵⁾ *Св. Новаковић*, Српски поменици XV—XVIII века (Гласник 42, 1875, 32). У нап. 4 Новаковић се пита да ли је тај Герасим син деспота Ђурђа, „или му је стриц, који се тако у калуђерству звао”.

код православних Срба, Народна енциклопедија II, 873). Од та три друга старца хиландарска Симон се јавља и у интервенцији друге једне хиландарске повеље.⁶⁾ У тој другој повељи за Симона се не каже као раније да је „игоуминъ ѿрашъчкий“. По тој његовој титули *Ђ. Даничић* је закључивао да је он „може бити из Ораховице [Кареје] у Светој Гори“ (Рјечник из књижевних старина српских II, 1863, 229). То Даничићево објашњење пренео је *Т. Маретић* у Рјечник Југославенске академије IX (1924—1927) 158 s. v. orašački. Да се „попъ квръ Сѣлвестръ“ помиње на скупу хиландарског братства од 13 новембра 1382 год., ја бих можда помишљао на Силвестра, ученика старца Исаје, који је са својим учитељем 1375 год. ишао у Цариград да ради на измирењу Српске и Грчке цркве (Гласник 56, 1884, 72, 75 = *Н. Дукић*, Књижевни радови IV, 1895, 83, 88; Животи краљева и архиепископа српских 382). Старац „квръ Јаковъ“ без сумње није идентичан с „грѣшнымъ Јаковомъ таха инокомъ“, који је 1425/26 год. преводио за попа кир Венедикта (Цреповића) „шестодневникъ Златоустовъ“ (*Љуб. Стојановић*, ор. cit. I, 76 бр. 239). Један Јаков помиње се у Животу патријарха Јефрема од епископа Марка (Ловћенски одјек I, 91). За тог се Јакова каже да је био „послушник“ испосника Спиридона и да је „с сим великим отцем 30 лет в пустини“ провео, и то, како изгледа, у околини манастира Дечана. Спиридон се посветио („светије јего мошти в лавре житије јего јављајут“). О Јакову се ништа више не говори. Да није отишао у Хиландар? Можда је он старац кир Јаков из повеље.

Кнегиња Милица се у нашој повељи трипут помиње. Као што је познато, она се замонашила и као монахиња звала се Јевгенија. То је њено малосхимничко име. Пред смрт († 11 новембра 1405 год.) она је примила и велику схиму и тада је добила име Јефросина. Како се она још 12 септембра 1405 год. назива „госпођом Јевгенијом“ (Споменик XI, 1892, 50; *Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 1929, 198), значи да је после тог датума ступила у велику схиму. То су резултати моје расправе Монашка имена кнегиње Милице (Весник Српске цркве 31, 1926, 303 — 304). Шест година после те моје расправе, 1932 год., *Рад. М. Грујић* је то исто доказивао у расправи Велика схимна кнегиње Милице, удовице Лазарева.⁷⁾ Наша повеља је из времена пре но што је Милица примила малу схиму. У њој се Милица назива њеним световним именом. Да би се ближе одредила хронологија повеље, потребно је знати кад је Милица постала монахиња. У наведеној расправи Грујић се и тим питањем бавио и дошао до овог резултата: Милица се закалуђерила „по свој прилици у лето или с јесени“ 1395 год. Грујићев резултат прихватио је *М. Пурковић* (Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, 312 нап. 56).

Миличино монашење несумњиво није било с јесени 1395 г. За то имамо сигуран доказ: као монахиња Јевгенија она је издала две повеље 6903 г., а то значи између 1 септ. 1394 и 31 августа 1395 год. Једна је повеља за Лавру Светог Атанасија на Светој Гори (изд. *Драг. Н. Анастасијевић*, Споменик 56, 9—10; главне њене делове доноси *Св. Новако-*

⁶⁾ Гргура Вуковића (с браћом Ђурђем и Лазаром и мајком Маром), око 1405 год. Изд. *Ђ. Даничић*, Гласник XI, 141; *Korablev*, на н. м. 552. За хронологију в. *Св. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, 293 нап. 1 и Законски споменици 463.

⁷⁾ Гласник Скопског научног друштва XI, 237—239. Ни Грујић ни ја нисмо запазили, да је и архиепископ *Филарет*, мислио, да је кнегиња Милица примила велику схиму и да је тада добила име Јефросина (Святые южныхъ славянъ II, 278 нап. 17). — *Љ. Ковачевић* и *Љ. Јовановић*, Историја српског народа I (1895/6) 139 сматрали су да се Милица звала „крштеним именом Јевросима“. *Андр. Гавриловић* је у својој Историји Српске православне цркве (1930²) 105 писао да је Милица „у калуђерству знана под именом монахиње Јевгеније, према чему је народ извео спомен на мајку Јевросиму, називајући тако мајку Краљевића Марка“.

вић, Законски споменици 495—496, а помиње је и *Miklosich*, op. cit. 228), а друга је за манастир Св. Пантелејмона на Св. Гори (Гласник 24, 271—275; код *Св. Новаковића*, op. cit. 517—520). Ову другу повељу потврдио је патријарх Данило. На ту Данилову потврду, као што смо напред рекли, без сумње је мислио Јиречек кад је 1395 год. наводио као последњу годину у којој се помиње Данило. *Миклошич* (op. cit. 227 бр. 215) зна за једну повељу коју су монахиња Јевгенија и њени синови кнез Стефан и Вук дали манастиру Св. Пантелејмона 8 јуна 6903 год. (= 1395). Он је помиње по *П. Успенском*, Указатель актовъ, хранящихся въ обителяхъ Св. Горы аѳонской (Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, 1847, II, 174). Доноси и прве четири речи из те повеље. Тим истим речима почиње и она повеља монахиње Јевгеније која је исте године дата манастиру Св. Пантелејмона, али у којој није забележен 8 јуни. Истом аренгом почиње и једна хиландарска повеља деспота Стефана, која је издата баш 8 јуна, али 6919 = 1411 год. (*Miklosich*, op. cit. 569—571 по *Д. Аврамовићу*, op. cit. 60—62; *Korablev*, на н. м. 558—560). Не може се мислити да је Успенски погрешно и да је из ове хиландарске повеље (из 6919 = 1411 год.) узео датум, па га приписао повељи манастира Св. Пантелејмона из 6903 год. Он је у манастиру Св. Пантелејмона свакако имао у руци препис повеље из 6903 год. у коме је стајао и 8 јуни. Та је повеља, опет без 8 јуна, штампана и у збрици Акты рускаго на Св. Аѳонѣ монастыря Св. Пантелеимона (1873) 394—398. У једној напомени (на стр. 397—398) се каже да је „хрисовулъ этотъ былъ у насъ, очевидно, сначала въ двухъ экземплярахъ (оба на кожахъ), изъ коихъ одинъ теперь существуетъ въ отрывкѣ”. Из даљег текста те напомене се види да тај одломак садржи баш крај повеље. Ништа се не каже да ли се у њему налази 8 јуни. Наводи се само да су „въ немъ нѣкоторыя буквы изображены инымъ почеркомъ” и да је у потпису записано и име монахиње Јевгеније. Пре Успенског на Св. Гори и у манастиру Св. Пантелејмона био је *В. Григорович* (1844—1845). У својој књизи Очеркъ путешествія по Европейској Турцији (1877²) 71 Григорович помиње ову повељу, и то три њена примерка. Управо, он пише да су то три повеље на пергаменту „одного, кажется, содержания”. Повељу је Григорович и издао, али не у овој књизи, већ у другој. Она се налази међу додацима у књизи: О Сербіи въ ея отношеніяхъ къ сосѣднимъ державамъ (1859), прибавленія, стр. 66—71. Григорович више не говори да су то три повеље, већ три преписа једне исте повеље (стр. 61—62). Док је у ранијој књизи (њено прво издање је из 1848 год.) тврдио да су сва три примерка на пергаменту, сад наводи да је један на хартији. Од тога примерка на хартији остао је само крај. Један примерак на пергаменту сачуван је „съ пропускомъ”; он је „мѣстами нечеткій”. По њему је Григорович приредио своје издање. Од другог пергаментног примерка остала је „только середина, края обѣдены мышами”. Тај се примерак слаже с оним на хартији по томе што се у потпису налази и име монахиње Јевгеније. Затим, и на једном и на другом примерку записана је 6902 год. (= 1393/94 год.). Ту је годину Григорович без сумње погрешно прочитао. Кад би она била тачна, значило би да су две⁸) истоветне повеље издате у временском размаку од девет месеци или највише од двадесет и једног месеца. Обе су сачуване у манастиру Св. Пантелејмона, па се због тога не може претпостављати, да је прва написана али да није предата манастиру.⁹) Мени уопште не изгледа вероватно, да би се могло наћи друго какво оправдање или бар објашњење. Да је Григорович погрешно у чита-

⁸) Трећа би била препис прве.

⁹) Такав се случај наводи баш у повељи поводом које расправљамо о хронологији монашења кнегиње Милице, у хиландарској повељи кнегиње Милице и њених синова (упор. *Св. Станојевић*, Студије о српској дипломатици, Глас 161, 45).

њу, види се и по томе што се у збирци Акты манастира Св. Пантелеимона не помиње 6902 год. Одломак повеље о коме се говори у Актима садржи у потпису и име монахиње Јевгеније. Како је мало вероватно да је то неки четврти примерак повеље, значи да је тај одломак идентичан с једним од два примерка који би по Григоровичу имали 6902 год. Одломак је на кожи, па би по томе у њему требало видети Григоровичев пергаментни примерак од кога је остала „только середина”. У ранијем опису, у Очерку, Григорович је за тај примерак рекао да је то повеља „вся изъѣденная”. У Актима се не каже да је одломак повеље сав изједен, па ће због тога одломак бити идентичан с оним примерком од кога је очуван само крај. Наравно, у том би случају био тачнији ранији Григоровичев опис, по коме је и тај примерак на пергаменту. Примерак који је „сав изједен”, од кога је остала „само средина” и чији су „крајеви изједени од мишева”, морао је послужити за издање у Гласнику 24 и у Актима (што би, наравно, значило да му је текст остао неповређен).¹⁰⁾ За та два издања без сумње није употребљен онај примерак на основу кога је Григорович штампао повељу. Код Григоровича у повељи налази се 8 јуни. Према томе, то је онај примерак који је видео П. Успенски. На основу белешке П. Успенског, како је доноси Миклошич,¹¹⁾ *Иларион Зеремски* (Гласник Патријаршије XI, 118 = Из историје 62—63) је тачно запажао да је Милица „примила... монаштво пре 8 јунија 1395 године”.

Има једно писмо упућено Дубровчанима „од кнегине Милице и од кнеза Стѣпана”. Оно није датирано. Налази се у књизи *Diversa Cancellariae* 1392 год. (*М. Пуцић*, Споменици српски II, 1862, 37—38; *Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 179—180). Стојановић га датира: „1392 пре 6 августа”. То чини по белешци код *К. Јуречка*, Споменици српски (Споменик XI, 1892, 102). Не разумем како је тај Марин de Dymitrij, коме је Милица дала појас у залог („*unam zonam argenti aureati*”), могао да изјави кнезу дубровачком, да ће појас однети „*in Pristina ad ipsam dominam comitissam*”. Приштина је у то доба припадала Вуку Бранковићу; Вук је у њој 21 новембра 1392 год. дао повељу Хиландару (*Miklosich*, ор. cit. 222—223 по *Д. Аврамовићу*, ор. cit. 57—58; *Korablev*, на н. м. 550—551).

На основу свега што је напред речено може се закључити, да се Милица закалуђерила између 1392 и 8 јуна 1395 год. (у дубровачким изворима са световним именом још 28 јула и 12 новембра 1396 год. — *М. Пуцић*, Споменици српски I, 1858, примѣтбе I—II = *М. Jorga*, *Notes et extraits* II, 1899, 61, 59). Хиландарска повеља, чију хронологију желимо ближе да одредимо, постала је, према томе, поуздано пре 8 јуна 1395 год.

Наша повеља нема потпис. Кнез Стефан се у интитулацији назива „въ Христа Бога благовѣрнѣи господинъ Сръблемъ и Посавѣа и странамаъ подоунавскѣимъ”. Посавије се среће још само у натпису на камену који је био постављен на оном месту где је деспот Стефан преминуо.¹²⁾ У

¹⁰⁾ По Григоровичу, на том примерку је потписана и Јевгенија. У Гласнику и у Актима нема Јевгенијиног имена у потпису. Како то да се тумачи? Можда је Григорович погрешно. А ако је Григоровичев опис тачан, значило би да ипак има четири примерка повеље. — *Д. Аврамовић* је видео примерак с Јевгенијиним именом у потпису (Описаніе древностей, 1847, 79; Света Гора, 1848, 147). Он не наводи годину. По њему доноси белешку *Miklosich*, ор. cit. 262. Не знајући да је то иста повеља коју помиње П. Успенски, Миклошич је овако датира: 1389—1405. Ни *Св. Силановић* није запазио која је то повеља (Студије о српској дипломатици, Глас 106, 1923, 46 и нап. 2 и 6).

¹¹⁾ Успенски је и мени био недоступан.

¹²⁾ *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 77 бр. 245. Фотографију и цртеж објавили су *П. Пойовић* и *С. Смирнов* у Гласнику Скопског научног друштва XII (1933) 258—260.

томе натпису стоји да је Стефан био господин „и честы ђгарскіе земли”. *К. Јиречек* (ор. cit. IV, 119) је мислио да се „под делом угарске земље има ... разумети Београд с Мачвом”. Шта би онда било Посавије? *Ђ. Даничић* у своме Рјечнику из књижевних старина српских (II, 374) наводи тај назив; за њега зна из наше повеље и поменутог натписа. Он га описно преводи на латински: regio fluvio Сава adjacens. Посавље има *Вук Караџић* у своме Српском рјечнику (1898³) 564 с овим објашњењем: „die Gegend längs der Save, circum-savana regio”. По Вуку и Даничићу Посавље бележи и Рјечник Југославенске академије X (1931) 899. Вук нема назив Посавина, који *В. Карић* у својој књизи о Србији (1887) 632—650 употребљава „у ширем смислу, дакле као целу водопађу Савску, осем Подриња”. *Ј. Модеситић* у Народној енциклопедији III пише о Посавини, „низини уз реку Саву” (512—515), али бележи и Посавље као „крај поред Саве” и „поречје Саве” (515). По моме мишљењу, „честы ђгарскіе земли” из натписа треба тако разумети, да се тај део деспотове титуле односи на Београд и његову ближу околину. Посавље из повеље и натписа биће исто што и средњовековна Мачва, која је обухватала „читаву земљу између Саве, Дрине и планине Цера, заједно са долинама Колубаре, Љига, Тамнаве, Уба са Ваљевом и градом Соколом” (*К. Јиречек*, ор. cit. IV, 92; упор. *ibid.* I², 228; II, 108—109 и *В. Ђоровић*, Мачва, Народна енциклопедија II, 710).

По писању *Љуб. Ковачевића* у расправи Деспот Стевана Лазаревић за време турских међусобица (Отаџбина IV, 1880, 444—445), кнез Лазар се „у Мачви борио (1386 и 1387) против Жигмунда”, а Жигмундо је после Косовске битке, „у другој половини 1389, упао у Србију, допро до Борча и Честина у Грузи, па се у новембру вратио, утврдивши из нова угарску власт у Мачви и Београду”.¹³) У својој расправи О кнезу Лазару (1888) 211—212 *Ил. Руварац* је постављао питање, како је кнез Лазар могао „записати задужбини својој, манастиру Раваници, више села у Мачви и Битви”, ако он „није био господар Мачви ни за жива краља Лауша ни после смрти његове”. На то је питање давао одговор сам Руварац, по коме је „кнез Лазар могао ... и не бићи господар Мачве и опет као веран клетвеник угарског краља Лауша имати поседа у Мачви и то услед даровања краљевога”, па „од тих дарованих му у Мачви и Битви села могао је он гдекоја и приложити задужбини својој”. Тај га одговор, међутим, није задовољавао. Он је налазио да је то све „извађање из просте могућности”, а оно „не вреди”. Због тога је он сматрао да мора признати, „да хрисовују кнеза Лазара од год. 1381., којом он као земље господар прилаже и записује задужбини својој села у Мачви и Битви”, не може „довести у склад с непрекидним постојањем угарске бановине у Мачви од год. 1372.—1389., које се изводи из листина угарских краљева, односно из помињања Мачванских банова у тим листинама од год. 1372—1389”. *Стп. Новаковић* је у својој књизи Срби и Турци XIV и XV века (1893) 310—311 писао како „стара Мачва и београдска област после смрти краља Драгутина постадоше спорна јабука међу Србијом и Угарском”. У Лазарево господовање у Мачви Новаковић изгледа није сумњао, кад је овако настављао своја излагања: „удајом своје кћери за Николу Горјанскога, бана мачванскога, и неким измирењем пред сами косовски бој, кнез Лазар се био некако наравнао с Угрима за Мачву, али су Мачву и Београд Угри опет к себи узели после косовског боја, и у њиховим је рукама била та земља и онда кад се на Никопол полазило”. *Василије Марковић* је из свога Српског историског атласа (који је био примљен за издања Српске

¹³) В. и *Ковачевићеву* расправу о Вуку Бранковићу (Годишњица X, 1888, 236). Упор. *М. Убавкић*, Историја Срба II (1897) 18, 23, 31—32. Овако како Убавкић пише Ковачевић очевидно није предавао у Учитељској школи; уосталом, сам Ковачевић (Глас 58, 1900, 58 нап. 2) казује једино за прву књигу Убавкићеве Историје да су „највећим делом” његова предавања.

краљевске академије) издвојио неке карте и објавио их у другом издању Историје српског народа од *Св. Стилијана Јевића* (1910). У те су карте унете „само сасвим незнатне измене” по упуштвима Ст. Станојевића (стр. 366). На карти државе кнеза Лазара (стр. 160) Мачва је обележена као „привремено освојење”. На карти државе деспота Стевана Лазаревића (стр. 177) унете су „и границе државе кнеза Стевана и кнегиње Милице иза Косовске битке”. Мачва је изван тих граница. Обе карте, без икакве измене, ушле су и у треће издање *Стилијана Јевићеве* Историје (1926) 190 и 216. На основу њих је рађена карта у Историском атласу *Св. Стилијана Јевића* (1925) 49, (1935³) 51 и Зидна карта за југословенску историју (VI Државе: кнеза Лазара и Баошића). *К. Јиречек*, *op. cit.* II, 86 и IV, 87) је писао да је кнез Лазар држао и Мачву. У лето 1392 год. краљ Сигисмунд се кренуо против Турака и Срба.¹⁴ „Угри су, по свој прилици, од тада утврдили се у Београду, али поуздано у Мачви (*in banati nostro Machoviensi*), где је краљ своје верне обдарио добрима”. Судећи по овом наводу из Јиречека, изгледа да је он мислио, да је тек 1392 год. Мачва поново дошла под угарску власт. У Народној енциклопедији II, у чланку о Мачви (стр. 710); *В. Ћоровић* пише да је кнез Лазар 1386—1388 год. покушавао да се учврсти у Мачви, али да су 1389 год. Мађари остали победиоци; у чланку о Лазаревићу Стевану (стр. 523) Ћоровић казује да су се Мађари учврстили у Мачви и Београду после признања турске врховне власти од стране српске кнежевине. По Ћоровићевом излагању у Историји Југославије (1933) 205, Мађари су 1392 год. потиснули „Србе и Турке из браничевске области све до Ждрела”, а „том приликом је, вероватно, повраћена и Мачва”.

Ако су Мађари држали Мачву од 1392 год. до времена после Ангорске битке (1402), када је њу добио Стефан Лазаревић као мађарски вазал, онда се Стефан, још док је био кнез, могао називати господином Посавија само пре 1392 год. Истина, *Љуб. Ковачевић* (Отаџбина IV, 569) је држао да је Стефан „признао Угарској право на бановину мачванску и Београд с његовом облашћу” тек онда кад се споразумео са Сигисмундом и постао мађарски вазал.¹⁵ Ковачевић то не каже, али би се могло претпостављати, да је Стефан дотле стално истицао своје право на Мачву, поред осталог и тиме што је Посавије стављао у своју титулу. Таква претпоставка, међутим, не би била оправдана. Као што је већ наглашено, Посавије се свега двапут јавља у титули Стефановој, и то први пут у повељи која нас овде нарочито интересује, а други пут у натпису који је састављен после Стефанове смрти. Не видим каквог би имало смисла истицати своје претензије у интитулацији једне манастирске повеље.

Тако би, судећи по интитулацији, наша повеља била из времена између 1389 и 1392 год.

II

У нашој повељи кнез Лазар се двапут помиње. За њега се каже да је „светопочивши”. То је израз који за Стефана Немању и за Стефана Првовенчаног употребљава дубровачки кнез Жан Дандоло (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 13). Тако краља Стефана Уроша I називаја његова удовица краљица Јелена (*ibid.* 30) и његов син краљ Стефан Урош II Милутин (*ibid.* 34), а краља Стефана Уроша III Дечанског његов син краљ Стефан Душан (Гласник 41, 1875, 360). У врањинској повељи краљице Јелене за Стефана Првовенчаног и краља Владислава каже се да

¹⁴ *C. Jireček* Geschichte der Serben II, 1 (1918) 129. У преводу Ј. Радонића (II, 98-99) стоји 1397 год., али то је очевидна штампарска погрешка.

¹⁵ Ковачевић није био сигуран да је Стефан Мачву добио од Мађара заједно с Београдом; мислио је да је њу могао добити и „доцније, јер је њоме владао пред смрт”.

су „светопочивши” (Гласник 47, 1879, 222, 223 = *И. С. Јасџребов*, Податци за историју српске цркве, 1879, 215; о врањинским повељама в. *Св. Свјанојевић* Студије о српској дипломатици, Глас 169, 32—34). За краља Владислава тај се израз налази и у врањинској повељи Стефана Уроша II Милутина (Гласник 47, 225 = *Јасџребов*, ор. cit. 218). Краљ Стефан Душан тако назива своје претходнике (Споменик III, 29, 30 = *Korablev*, на н. м. 464, 467; *Korablev*, на н. м. 459, 479, 481; *А. Соловјев*, Одабрани споменици, 1926, 125, 126). „Први светопочивши прѣродителие” помињу се и у повељи краља Стефана Душана (из 1338/39 год.) која се односи на цркву Св. Николе Мрачког (*А. Соловјев*, Прилози IX, 1929, 17). Та је повеља сачувана у препису XVI или XVII века (в. излагање *А. Соловјева* у Прилозима IX, 1 и код *Св. Свјанојевића* Глас 169, 40 нап. 55). Да је она фалсификат доказују *В. Марковић* (Православно монаштво 100 нап. 91) и *Вера Иванова* (у расправи Орѣховскіяѣ монастырѣ и неговитѣ грамоти, Известия на Историческото дружество въ София XI/XII, 1932, 97—101), док *А. Соловјев* (Прилози IX, 10—12; Глас 169, 40—41 нап. 55) и *В. Ћоровић* (Југословенски историски часопис I, 1935, 115, 117) бране њену аутентичност. У повељи краља Стефана Уроша III Дечанског датој 9 септембра 1330 год. манастиру Св. Николе Мрачког казује се како је краљ видео „записавшее хр^соволе светопочевшихъ првѣыхъ цареи” (*И. Ивановъ* Български старини, 1908, 152; 1931², 611; *А. Соловјев*, Одабрани споменици 110). Против аутентичности ове повеље писали су (*И. Ивановъ*, ор. cit. 1908, 149—151; 1931², 608—610) и *Вера Иванова* (на н. м. 94—97); супротног су мишљења *А. Соловјев* (Прилози IX, 2—9; Глас 169, 41 нап. 55) и *В. Ћоровић* (на н. м. 115—117). *Св. Свјанојевић* (Глас 169, 40) је сматрао „да су разлози оних, који споре аутентичност мрачких повеља јачи и убедљивији”; по њему, фалсификати су „учињени доста рано”. Стефан Душан је и као цар називао своје претходнике „светопочившим” (Гласник XV, 1862, 268 = *П. Срећковић*, Синан-паша, 1865, 61). За цара Стефана Душана каже се да је „светопочивши” у повељама његовог сина цара Уроша (*Miklosich*, ор. cit. 155, 159; *Св. Новаковић*, Законски споменици 439; *Korablev*, на н. м. 530 = Богословље II, 1927, 292; Споменик 56, 6; *Љуб. Стојановић*, ор. cit. I, 1, 98).

У једној Урошевој повељи цар Стефан се помиње и као „светопочивши” (*Љуб. Стојановић*, ор. cit. 93, 95) и као „свети цар Стефан” (*ibid.* 93). То наравно не значи да је цар Стефан био канонизиран и да се због тога назива „свети”, дакле из оног разлога због којег се у истој повељи пише за Стефана Уроша II Милутина („свети краљ” — *ibid.* 94, 95). Њему тај назив припада као цару. За владе цара Стефана и цара Уроша узет је тај назив „из типичних византијских формулара”; то је одјек „римског царског култа” и „остатак античкога погаништва” (*К. Јиречек*, ор. cit. III, 16). Тај се назив среће и у повељама цара Симеона, брата цара Стефана (*А. Соловјев* и *В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, 1936, 214, 232; упор. и стр. 381). О Стефану Душану као „светом цару” говори у једној својој повељи „господин” Константин Дејановић (*Св. Новаковић*, ор. cit. 454 = *Korablev*, на н. м. 542, 543). Само су цареви могли бити „свети”.¹⁶⁾ Стога нема ни мало вероватноће да би се и кнез Лазар за живота

¹⁶⁾ Зографски монаси називали су, истина, деспота Угљешу „светим... владаром, пресретним деспотом” („... ἐνδόλιον τοῦ ἁγίου ἡμῶν ἀνθέτου τοῦ λαχευτῆροῦ δεσπότης ...”); то се каже у Угљешиној повељи од фебруара 1369 год. (*А. Соловјев* и *В. Мошин*, ор. cit. 272). Али не треба губити из вида, „да се Угљеша у српским и грчким повељама, поред своје деспотске титуле, пише с пуним атрибутима царскога достојанства” (*К. Јиречек*, ор. cit. I,² 319). У Тужбалици над деспотом Ђурђем Бранковићем (изд. *Љуб. Стојановић*, Споменик III, 90—92) не само да се он назива „светим”, него и његов син и наследник деспот Лазар, а деспотица Јерина и царица Мара су „светејше” (по томе већ што се тако каже и за Јерину види се да тај израз не

могао називати „свети”, као што је помишљао *М. Васић* у својој књизи Жича и Лазарица (1928) 112.

Цара Стефана Душана помињу као „светопочившег” „господин” Константин и „царица српска” Јевдокија (*Miklosich*, op. cit. 191; *Korablev*, на н. м. 536; за израз „царица српска” в. *Ђ. С. Радојичић*, Богословље I, 335 нап. 5). Тако га помиње и деспот Ђурађ (Споменик 56, 15). Израз „светопочивши” употребљава и деспот Угљеша за свога таста ћесара Војихну (*Korablev*, на н. м. 532). Бан босански Стефан II Котроманић пише у једној својој повељи: „како је законъ био међу господомъ босанском старомъ и од почела светопочивша” (*Ђуб. Стојановић*, op. cit. I, 1, 44). Краљ Стефан Дабиша (ibid. 174) и краљ Стефан Остоја (ibid. 426) називају „светопочившим” краља Твртка I. Тако пишу и Дубровчани (ibid. 246). Кнез Павле Раденовић истиче да је „синъ светопочившаго кнеза Радина Ђбланића” (ibid. 245). За Вука Бранковића пишу Дубровчани да је „светопочивши”;¹⁷⁾ у истом писму кажу за њега да је „почтено поменъ” (ibid. 156). Монахињу Јефросину (кнегињу Милицу) као „светопочившу” помињу њен син деспот Стефан (ibid. 201, 202) и њен унук Ђурађ Вуковић (ibid. 1, 2, 1934, 13, 15, 16, 17), а такође и Дубровчани (ibid. I, 1, 216). Деспота Стефана Лазаревића називају „светопочившим” деспот Ђурађ (Гласник 24, 286, 287; Споменик III, 3, 4; *Ђуб. Стојановић*, op. cit. I, 2, 12, 13, 15, 16, 17, 30, 31; Споменик 56, 15, 16, 17; *М. Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, extrait des Byzantinoslavica VI, 1935, 18, 19), челник Радич (Споменик III, 34) и босански краљ Стефан Томаш (Rad I, 1867, 156). За деспота Ђурђа тако пишу његови синови деспот Лазар (*Ђуб. Стојановић*, op. cit. I, 2, 156, 157, 159) и Стефан (ibid. 158), Дубровчани (ibid. 445) и босански краљ Стефан Томаш (Rad I, 156, 157), а за деспотицу Јерину деспот Лазар (*Ђуб. Стојановић*, op. cit. I, 2, 156, 157, 159) и Стефан (ibid. 158). За деспота Лазара тај назив употребљавају Дубровчани (ibid. 168) и краљ Стефан Томаш (Rad I, 156, 157). Дубровчани пишу и за херцега Стефана да је „светопочивши” (*Ђуб. Стојановић*, op. cit. I, 2, 80, 81, 84, 85). Два млађа летописа из треће групе Стојановићеве поделе, *Јанков* и *Дечански*, бележе да се престаи „светопочивши” патријарх српски Јован (година није забележена).¹⁸⁾ У једном запису из 1729 год.

означава да се Мара покаљућерила, као што је помишљао *Св. Новаковић*, Царица Мара, Балканска питања, 1906, 210). И за деспота Ђурђа употребљава се у Тужбалици израз „светејши”. Тај састав, који припада неком „од блиских духовника деспотових”, садржи „право нарицање над још непогребеним телом деспотовим” (Споменик III, 90). Писац је уверен да ће се деспот посветити, да ће доћи у близину праведног судије и стећи рајско насеље, па га зато позива да се тада моли за деспотицу („царицу” — в. *Ђ. С. Радојичић*, Богословље I, 1926, 335 нап. 5) и за њихову децу (за деспота Лазара, за кћер која је „добротоу и врђе тѣла” жртвовала ради праве вере и љубави према родитељима, за друга два сина која су „живи мученици”). Деспот је врло висока титула; раније је припадала „само цару” (*Св. Новаковић*, Византијски чиновни и титуле, Глас 78, 1908, 237). Писац Тужбалице можда због тога назива „светим” деспота Лазара и „светејшом” деспотицу Јерину. Да те изразе треба ипак схватити као претераности из узбуђења и туге, говорило би то што се „светејшом” назива и Мара. За њу то несумњиво није речено због тога што је била царица, жена турског султана Мурата II.

¹⁷⁾ Код *М. Пуцића*, Споменици србски I, 92 стајало је: „светопочившаго кнеза Вљка”. *Љ. Ковачевић*, Годишњица X, 227 нап. 30 мислио је да је то „без сумње из удворности”.

¹⁸⁾ Јанков — изд. *Св. Новаковић*, Starine IX (1877) 89; Дечански — изд. *С. Ристић* Дечански споменици (1864) 19. Код *Ђуб. Стојановића*, Стари српски родослови и летописи 270 бр. 965. Стојановић (стр. LI) је констатовао да је Дечански летопис „много интерполиран, и то не којим другим текстом већ народном традицијом”. Ако те интерполације не потичу од „преписивача из друге половине XVIII века”, онда их је учинио сам издавач, Серафим Ристић. У том другом случају, могло би се мислити — додавао је Стојановић — да су летописи Јанков и Дечански уствари један исти летопис. Стојановић није знао за издање Дечанског летописа од *Н. Махрова* (Дечан-

патријарх Арсеније IV Јовановић назива „светопочившим” патријарха Пајсија (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи IV, 1923, 124, бр. 6653 = *Влад. Р. Пејковић*, Старица — 3 серија — II, 1925, 24). Тај се израз среће још у влашким (Гласник 24, 290, 293 = Акты мон. Св. Пантелеимона, 444, 440; *Korablev*, на н. м. 590) и молдавским повељама (Акты 449).

О изразу „светопочивши” писао је *К. Јиречек* (ор. cit. III, 16): „„Пада у очи обичај, који се јавља и у Бугарској, а Византинцима је сасвим непознат, да се умрли владоци зову „свети” или „светопочивши”. Он подсећа на реч „sanctus” у старохришћанским надгробним натписима која је, доцније, често добивала тако врло широко значење”. За израз „светопочивши” код Бугара Јиречек (у нап. 3) упућује на повељу цара Шишмана из 1378 год., у којој цар говори како је дошао на престо „свѣтопочившихъ царей” и како чини прилоге „ради обновленіа и помѣна и задоушихъ свѣтопочившихъ царей” (сада најприступачнија код *И. Иванова*, Български старини из Македония 1931², 597). Све се то налази у аренги Шишманове повеље. Такву аренгу, са малим разликама,¹⁹⁾ имају и четири српске повеље. Све четири су краља Стефана Душана, па су према томе старије од Шишманове повеље. Једна од њих је издата 19 маја 1343 год. за хиландарског старца Григорија (о њему в. *Т. С. Радојичић*, Богословље II, 1927, 314—315). Григорије је сазидео²⁰⁾ нову цркву Св. Петра у Кориши. Кад је њу приложио краљевој задужбини манастиру Св. Арханђела код Призрена, краљ му је „записао” стару цркву Св. Петра Коришког (*А. Соловјев*, Одабрани споменици 125—127). Другом повељом краљ потврђује прилоге које је манастиру Хиландару учинио протосеваст Хреља (*Korablev*, на н. м. 458—461; за хронологију в. *В. Марковић*, Православно монаштво 108 нап. 47). Трећа је за хиландарски пирг у Хрусији (*Korablev*, на н. м. 478—480). Четврта је за сам манастир Хиландар; њом се прилаже струмички властелин Рудл са целим његовим имањем (*Korablev*, на н. м. 481—483). Трећа и четврта повеља су из исте године, 1345, и то је трећа издата 1 јануара, а четврта 28 марта. Друга половина те аренге²¹⁾ налази се и у повељи цара Стефана Душана за његову задужбину манастир Св. Арханђела код Призрена (*Ј. Шафарик*, Гласник XV, 268 = *П. Срећковић*, ор. cit. 61). У повељи је била свакако и прва половина аренге, али се није сачувала; ту је баш „прекинуто, фали један лист” (како каже *Ј. Шафарик*).

Јиречек је изгледа мислио да „светопочивши” значи исто што и „свети”. Та два израза, међутим, не могу се изједначавати. Она без сум-

ска лѣтописъ, С. Петербургъ 1908), па је зато могао да чини такву претпоставку. То издање јасно показује да су летописи Јанков и Дечански два летописа и да С. Ристић није вршио интерполације.

¹⁹⁾ Иза „въсѣмъ христолюбивымъ царемъ” три српске повеље имају додато: „и кралемъ”. Место „царство ми”, „стола свѣтопочившихъ царей” и „задоушихъ свѣтопочившихъ царей” прѣвопрѣстољныхъ стола блѣгарскаго” три српске повеље имају: „кравлевство ми”, „стола свѣтопочившихъ кравлей српскихъ”, „задоушихъ свѣтопочившихъ кравлей српскихъ прѣвопрѣстољныхъ стола србскога”. Једна српска повеља (старцу Григорију, од 19 маја 1343 год.) нема „христолюбивымъ царемъ и кралемъ” већ само „христолюбивымъ кралемъ”. У тој су повељи изостале ове речи: „оукрашаѣт бо се царъ дѣадиомоу и каменіемъ бесцѣннимъ и бисеромъ” (можда је то издавачева омашка). На једном месту изостало је и „српскихъ”.

²⁰⁾ У повељи цара Стефана Душана манастиру Св. Арханђела код Призрена каже се да је Григорије купио ту цркву (Гласник XV, 273 = *П. Срећковић*, ор. cit. 12).

²¹⁾ Почине од половине речи „(помаза)ниемъ”. Нема речи: „стола свѣтопочившихъ кравлей српскихъ”. Као у Шишмановој повељи, тако и у овој пише: „и къ въсѣмъ стѣимъ его” (тих речи нема у четири поменуте повеље Стефанове из времена краљевства). Крај овако гласи „задохихъ свѣтопочившихъ кравль гедъ моихъ прѣвопрѣстољныхъ стола србскога и црства ми”.

ње имају два различна значења. Деспот Стефан Лазаревић у једној истој повељи свога оца кнеза Лазара стално назива „светим“, а своју мајку великосхимницу Јефросину „светопочившом“ (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 201, 202, 203). То исто чини и Ђурађ Вуковић у једној својој повељи (*ibid.* I, 2, 13, 15, 16, 17). Дубровчани као католици кнеза Лазара називају обично „светопочившим“ (*ibid.* I, 1, 180, 182, 184, 187, 191, 196, 200, 219, 391, 392, 393, 478—479). Пишу за Лазара и да је „славнога помен⁸гѣа“ (*ibid.* I, 1, 388). У једном писму кажу за Лазара да је „светопочивши“ и „свети“ (*ibid.* 192). У другом га писму прво називају „светопочившим“, а затим „светим“ (и то двапут; други пут пишу овако: „... избран⁸не и бл(а)жене д(с)ше с(ве)тога кнеза...“ — *ibid.* 193). У још свега три дубровачка писма за Лазара стоји да је „свети“ (*ibid.* 186, 216, 227). У једном од та три писма помиње се „свети родитељ“ деспота Стефана Лазаревића и „светопочивша госпођа мајка“ (*ibid.* 216); прави се, дакле, разлика између израза „свети“ и „светопочивши“. Уосталом, да нема разлике између та два израза, зар не бисмо имали бар онолико исто примера за употребу израза „свети“ колико имамо за израз „светопочивши“? За оне који се нису посветили срећу се изрази „покојни“ (на пр. Дубровчани за кнеза Лазара у писму у коме га зову и „светопочивши“ — *ibid.* 196; за католике, наравно, Лазар није светац), „почтено поменуће“ (на пр. Дубровчани за Вука Бранковића — *ibid.* 150; заједно с изразом „светопочивши“, *ibid.* 156), „славно споменуће“ (на пр. Дубровчани за кнеза Павла Раденовића — *ibid.* 569, 570, 572, 578; тако га назива и његов син Радосав Павловић — *ibid.* 573, 585), али се не среће израз „свети“. Као што је напред већ истакнуто, у Шишмановој повељи стоји: „ради обновленїа и помѣна и зад(оу)шїа с(вѣ)топочившїихъ ц(а)реи пръвопрѣстолныхъ“. *Б. Ангеловъ и М. Генцовъ*, који у своме делу *Стара бѣлгарска литература (IX—XVIII в.) вѣ примѣри, прѣводи и библиографїа* (1922) доносе Шишманову повељу, наведено место овако преводe: „и за обнова, и споменъ, и за спасение душитѣ на починалитѣ вѣ светостъ пръвопрѣстолни царе“ (стр. 457—458). То се место налази и у српским повељама (наравно, не пише *цареи* већ *кравлеи*). Да су „светопочивши“ исто што и „свети“, зар би се за њих чинила „задоушїа“? Без сумње да се то не би радило. Не би се молило за спасење њихове душе, већ би се они позивали да се моле за спасење душе прилагачеве или кога другог. У Житију Стефана Дечанског Григорије Цамблак пише за краља Стефана Уроша II Милутина, „светога краља“: „и молимъ тогѡ ѡ насъ кѣ владицѣ ходатаиствовати, іако имоуш⁸ многихъ ради исправленїи кѣ нїемоу дрѣзновленїе“ (Гласник XI, 1859, 47—48). Такве се молбе упућују онима који су свети, а за „светопочивше“ се чине „задоушїа“.

Нешто би се ипак могло навести за истоветност значења израза „светопочивши“ и „свети“. Напред смо поменули да дубровачки кнез Жан Дандоло назива „светопочившим“ Стефана Немању и Стефана Првовенчаног. Он им управо не казује имена. „Г(осподи)нѣ с(ве)топочивѣши дѣдѣ ти и г(осподи)нѣ с(ве)топочивши ѡ(та)цѣ ти“, тако пише Дандоло у уговору са краљем „всѣхъ рашкихъ земле и поморскихъ“. Али како је тај краљ Владислав, не може бити сумње да се под дедом мисли на Стефана Немању, а под оцем на Стефана Првовенчаног. Што дубровачки кнез и једног и другог назива „светопочившим“, могло би се тако тумачити да он као католик не признаје Немању за свеца. Међутим има једна тешкоћа. Тај је уговор сачуван и у латинском преводу („na pergameni iz XIII stoljeća“ — *S. Ljubić*, *Listine* I, 1868, 57—58; такође код *Г. Венцела*, *Codex diplom. Arpadianus continuatus* XI, 1873, 319—321 и код *Т. Смиѣикласа*, *Diplomatički zbornik* III, 1905, 429—431). У латинском тексту код Љубића (стр. 58) и Венцела (стр. 320) стоји: „... sicut sancti avus vester et pater vester“ (то место исто тако гласи и код *Св. Новаковића* у његовим Законским

споменицима 142, јер је он латински текст донео по Љубићу). Према томе, изгледало би да су још савременици, у XIII веку, израз „светопочивши” из повеље преводили са „sanctus”. Смичиклас је латински текст узео из поменуте збирке Г. Венцела (G. Wenzel). Он наводи и *Кукуљевићева Regesta* (Starine 22, 1890, 230 бр. 311). За ову листину и Кукуљевић је употребио Венцела. Код Смичикласа нема речи „sancti”. Место ње пише: „scilicet” (стр. 430). Листина је била у Бечу. У предговору Смичиклас између осталог пише и ово: „Dužnost mi je zahvaliti se моме prijatelju дру *Konstantinu Jirečku* što mi je kolacijonirao neke listine u bečkom tajnom arkivu” (стр. VII). Можда је „scilicet” Јиречекова исправка. Смичиклас је погрешно што то није истакао. Ако је тачније читање код Смичикласа, отпада тешкоћа која је настала преводом израза „светопочивши” са „sanctus”. Та тешкоћа иначе није ни тако велика ни неотклоњива. У расправи о Дубровачко-српским уговорима до средине 13-ог века (Глас 123, 1927) *М. Коси* изгледа да је латински текст „представљао претходан концепт” (стр. 17). Кос мисли „да је српски текст, због важних места којих латински нема, и због формалне тачности, дефинитивнији и да је доцније постао него латински” (стр. 18). Ако узмемо да је тако стварно било како Кос износи, и, наравно, ако останемо при тексту који дају Љубић и Венцел, значило би да је у уговору најпре написано да су дед и отац краља Владислава свети. Немања је у то доба признаван за свеца, без сваке сумње од стране Српске цркве, а по свој прилици и од светогорских монаха, и то не само српске народности већ од „свих Светогораца” (Доментијан, Живот Св. Симеуна и Св. Саве, изд. Ђ. Даничића 1865, 90, 190; упор. Теодосије, Живот Св. Саве, изд. Ђ. Даничић 1860, 70—73). Краљ Стефан Урош I у једној својој повељи истиче да је „сынъ светаго господина краља Стефана Првовианчанънаго краља, вѣнѣкъ светаго Симеѡна” (Споменик III, 8; *Korablev*, на н. м. 378). Теодосије прича у Животу Св. Саве (стр. 175) како је Сава отворио гроб Стефана Првовенчаног у манастиру Студеници и како је нашао „светые мошти его цѣли и нераздрѡушими” и пренео их у манастир Жичу. По томе судећи, Првовенчани би се ускоро после смрти почео да сматра за свеца. Питање његове канонизације није међутим такве природе, да се о њему овако узгред може да расправља. Наведени подаци показују у сваком случају, да су Дубровчани могли да мисле, да је и Стефан Првовенчани проглашен за свеца. При састављању дефинитивног текста уговора, Дубровчани су морали запазити, да је незгодно њима као католицима да називају светим оне које њихова црква не признаје за свеце. Због тога су у уговору употребили израз „светопочивши”.

III

Године 6899 од створења света, а то значи између 1 септембра 1390 и 31 августа 1391 год. од Христовога рођења, „сѣ свѣтѡмѣ патријарха и митрополитѣ и игоуменѣ и поустинно проходещѣихъ житѣ”, удовица Лазарева, кнегиња Милица, и синови његови, Стефан и Вук, пренели су тело Лазарево са Косова у Раваницу. Оно је дотле почивало у цркви Вазнесења Христовога у Приштини, како стоји у Повесном слову које у својој основи има спис Данила Млађег, српског писца XIV и XV века (изд. *Ил. Руварац*, Летопис М. С. 117, 1875, 113 и *В. Ђоровић*, Силуан и Данило II, Глас 136, 1929, 94).²²⁾ Лазареве „светѣне мошти” нађене су „цѣли и

²²⁾ У другом једном Повесном слову о кнезу Лазару каже се да Лазар „погребенъ бистѣ близѣ мѣста того [где је погубљен] въ митрополи” (изд. *Св. Новаковић*, Гласник 21, 1867, 163 и Примери књижевности и језика, 1904³, 290; Србљак из 1761 год., л. 2146 = Служба св. кнез-Лазару, 1889, 31). У рукопису XVII века (бр. 23 Народне библиотеке у Београду — в. *Љуб. Стојановић*, Каталог IV, 1903, 344—345 бр. 484), из којег је Новаковић преписао и издао то Повесно слово, више речи „митрополије” стоји „записано нечијом другом руком”: *Грчанице*. Отуда Грчаницу по-

нерѣшими, и много благовонїе испоущающе". Тако пише у Пећком летопису, који је састављен после 1402, а можда пре 1431 год. (в. *Ил. Руварац*, Манастир Раваница, Старинар V, 1888, 74 и О кнезу Лазару 228). Из Пећког летописа је и година преноса (изд. *Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 98 бр. 135). Ту исту годину имају Студенички летопис (који је постао „најраније у другој четвртини XV столећа" — *ibid.* XXXVIII) и Сеченички летопис (који је састављен око 1501 год., „ако се у погледу године можемо ослонити на Шафарику" — в. *Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 238). Оба та летописа код *Љуб. Стојановића*, ор. cit. 99 бр. 135, 200 бр. 540, 216 бр. 593в. Ту годину усвајају као тачну *Ил. Руварац* (Старинар V, 74), *Љуб. Ковачевић* (Годишњица X, 297), *Сп. Новаковић* (Срби и Турци XIV и XV века, 231—232), *Е. Јуречек* (Историја Срба II, 63) и *В. Ђоровић* (Глас 136, 39). Они управо бележе 1391 год. не узимајући у обзир да 6899 год. обухвата и време између 1 септембра и 31 децембра 1390 год. По Новаковићу, „свечаност је та по свој прилици извршена 15 јуна 1391 године"²³) *Л. Мирковић* ће без сумње имати права што овако пише о Лазаревом проглашењу за свеца: „Свакако да је и кнез Лазар на основу мучеништва постао одмах или убрзо после смрти светитељ, а мучеништву се придружила још као несумњиви доказ светителства и нетљеност моштију" (у чланку Уврштење деспота Стевана Лазаревића у ред светитеља, објављеном у Богословљу II, 1927, 166). Ја мислим да годину преноса Лазаревих моштију (1390/91) треба узети као годину Лазаревог проглашења за свеца (упор. *Сп. Новаковић*, Косовски мученик, Хришћански весник II, 1880, 7 и *Рад. М. Грујић*, Свети кнез

мињу *Љ. Ковачевић* и *Љ. Јовановић*, Историја српског народа I, 2 (1891) 161 нап. 1 (= I, 1895—6, 149 нап. 1). *Сп. Новаковић*, је изгубио из вида ту белешку (коју је сам објавио у Гласнику 21, 163 нап. 2, а на коју је скренуо пажњу још *Ђ. Даничић*, Свети Ђураћ Кратовац, Književnik III, 1866, 302), па је због тога писао да не зна где су Ковачевић и Јовановић нашли податак о Грачаници (Срби и Турци XIV и XV века, 230 нап. 2; упор. *М. Стојановић* и *М. Гајић*, Деспот Стефан Лазаревић, 1894, 27).

²³) У поменутом Повесном слову у коме се налази и Похвала Данила Млађег казује се да је пренос био после годину дана од сахране у Приштини („лѣтъ же минѣвъшѣ, и чѣстномѣ тѣлѣ въ градѣ Прищинѣ въ земљныхъ бокохъ хранимѣ" — Летопис М. С. 117, 113; Глас 136, 95). Како је Лазар погинуо 6897 (и то на крају те године, 15 јуна), могло би се заиста узети да је од сахране до преноса минула једна година (6898 = 1389/90), али само под тим условом да је пренос био почетком 6899 год., дакле у јесен 1390 године. Према томе, не би било тачно Новаковићево мишљење да је Лазарево тело донето у Раваницу 15 јуна 1391 год. Међутим, за Новаковићево мишљење говорило би једно место из Похвале кнезу Лазару од епактита Антонија Рафаила (из 1419/20 год.), на које се уосталом Новаковић и позива. „Второу по сихъ [=моученіа подвигы, смрт Лазарева] теченіа лѣтоу съкращеніа кроугомѣ догитизаюштоу концѣ", тело Лазарево пренесоме у Раваницу (Споменик III, 87; В. В. Качановскій, Исторія Сербіи съ половины XIV до конца XV в. I, 1899, 358). Под првом годином можда се у Похвали мисли на 6897 год., на годину смрти кнеза Лазара. Друга би година била 6898 и она би се свршавала крајем августа 1390 год. Тада би био отворен гроб Лазарев и обретен мошти његове. Мошти су затим ношене ка Раваници. Донете су у Нову Павлицу и ту су положене „прѣпочити", како стоји у Повесном слову с похвалом Данила Млађег (Летопис М. С. 117, 114; Глас 136, 96). Кад их „въ неже ѿ него сзданіѣмъ монастири чѣстѣя положише", ушло се већ у 6899 год. (1390/91), која је година и забележена у Пећком летопису, а сем тога и у Студеничком и Сеченичком. У Бранковићевом летопису стоји да је Лазарево тело почивало у Приштини у храму „circa annos duos et menses octo" (*Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 288 бр. 1101). По томе би пренос био тек у фебруару 1392 год. За овај летопис *Љуб. Ковачевић*. И опет: краљ Вукашин није убио цара Уроша (Годишњица VI, 1884, 234—235), каже да је уствари хронограф „који се сачувао у доста лошем латинском преводу" (о том латинском преводу од Фр. Кс. Пејачевића и о његовим рукописима види сад *Н. Радојчић*, Прилози X, 1930, 88—89). По Ковачевићу, Бранковићев летопис „постао је у почетку XVII века (а најдаље 1618)". 1618 год. Ковачевић очевидно због тога бележи што је то последња година у Кукуљевићевом издању Бранковићевог летописа (Arkiv III, 1854, 30). Међутим Кукуљевић није штампао крај летописа (в. *Н. Радојчић*, на н. м.), иако је мислио да је летопис издао у целини, јер иначе не би казао да је „писан око год. 1600—1618" (стр. 4).

Лазар, Црква — календар за 1939 год., стр. 50). Прогласили су га за свеца онај исти патријарх и они исти митрополити, игумани и пустиножители, по чијем је савету пренос и извршен.

Као „свети кнез” Лазар се помиње у натпису из Нове Павлице (*В. Пејковић*, Старине, 1923, 42; *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи VI, 1926, 10028). Ту „свети” не значи „покојни”, као што је мислио *Влад. Р. Пејковић*, Ликови Стефана и Лазара Мусића у Павлици (Прилози VI, 1926, 224). Лазара називају „светим кнезом” његова удовица монахиња Јевгенија и његови синови кнез Стефан и Вук у повељи манастиру Пантелејмону од 6903 год., а то значи из времена између 1 септембра 1394 и 31 августа 1395 год. (Гласник 24, 273, 275). То је она повеља у којој је, по белешци П. Успенског и по издању В. Григоровича, забележен 8 јуни као датум њеног издавања. Према томе, њу треба датирати са 8 јуном 1395 год.²⁴) Као „свети кнез Лазар” помиње се и у документу који је Никодим, игуман манастира Св. Пантелејмона, издао 6904 год., између 1 септембра 1395 и 31 августа 1396 год. (Гласник 24, 281, 282, 283). У том се документу одређује „да је господиноу светомоу кнезоу Лазароу поменъ на всако годище, егда приходить дньъ усѣкновенїа его”, да буде „обычно коливо²⁵) и колико соу поповъ оу монастири вси да отпѣвао коливо и да лѣтоургїаю”, „кѣди догїе оуставлїенны помѣнъ всѣмъ православнымъ Христїаномъ”, да се оучини поменъ и господиноу светомоу кнезоу Лазароу” и „да се оу поменницѣ непрѣложи поменъ господина свѣтаго кнеза Лазара и госпогїе кира Евгенїе и господина кнеза Стефана и господина Вьлка, нѣ ѡни да се поменуоу по ѡписаннѣхъ царехъ оу поменникоу” (*ibid.* 281—282). 5 августа 1398 год. у писму госпођи Јевгенији и кнезу Стефану Дубровчани помињу „светога кнеза” (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 186). 9 априла 1400 год. у писму кнезу Стефану Дубровчани говоре о „светопочившем и родитељу ти светом кнезу” (*ibid.* 192). 15 септембра 1401 год. пишу госпођи Јевгенији и помињу „светога кнеза”, кога називају и „светопочившим”. То је оно писмо у коме се говори о „изабраној и блаженој души светога кнеза” (*ibid.* 193). У Животу патријарха Јефрема, који је написао епископ Марко после 1400 год., каже се за Лазара да се „мученичкоју венчавајет... крвију” (Ловћенски одјек I, 94). После 1402 а пре 1409 год. Григорије Цамблук је писао свој опис преноса моштију Св. Петке; он Лазара помиње као „светог кнеза” (*И. Ивановъ*, *op. cit.* 435; за хронологију в. *П. Појовић*, Стари српски живописи XV и XVII века, предговор Мирковићевим преводима Цамблук, Константина и Пајсија, 1936, XVII, XVIII). Из 6913 год., из времена између 1 септембра 1404 и 31 августа 1405 год., потиче она повеља деспота Стефана којом он поклања једно село деспотици Јевпраксији, да би га она приложила манастиру Хиландару. И у тој се повељи говори о „светоме кнезу” (*Korablev*, на н. м. 555; *А. Соловјев*, Одабрани споменици 191). За ту је повељу *Р. Јиречек* (*op. cit.* IV, 108 нап. 9) мислио да „неће бити истинита”. С тим се Јиречековим мишљењем слагао *Св. Стојановић*, Студије о српској дипломатици (Глас 169, 47—48). Међутим, *В. Мошин* сматра да је оно погрешно (у расправи о Повељи краља Милутина Карејској ћелији 1318 год., Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 74 нап.

²⁴) Повеља је писана у Новом Брду. 17 маја 1395 год., дакле на три недеље пре потписа ове повеље, била је битка на Ровинама, у којој је Стефан учествовао (*Константин Филозоф*, Гласник 42, 269—270; упор. *Ђ. С. Радојичић*, Хришћански живот VI, 1927, 138—144).

²⁵) То је кољиво за спомен светитеља, које има „символичко сведочанство, да светитељи и после смрти живе, као и пшеница која се закапа у земљу да по том оживи и донесе обилан плод” (*Рад. М. Грујић*, Црквени елементи Крсне славе, Гласник Скопског научног друштва VII—VIII, 1930, 62 нап. 67).

55). У једној хиландарској повељи деспот Стефан прича како је „отъ юносттааго... възраста и младѣхъ ноктеи“ био „въ многѣхъ злѣхъ и нестырпѣхъ искоушенихъ, паче же смъртѣхъ“. „Отъ всѣхъ избави ме Господь, нъ и иеще избавить“, казује деспот, па наставља: „всѣхъ что хотѣше быти и что хотѣхъ пострадати, да речет се, въ тѣмъ-ныхъ бѣ сѣхъ облакохъ къ слънѣчнымъ свѣтлѣшѣимъ зарамъ, добродѣтелиемъ глаголю отъца моего и господина светого ми кнеза, едва и сѣ ноуждею възираахъ азъ и соущѣи въ области моеи, аще бѣ и что ревновахъ подобити се иемоу нъ сѣ ноуждею и извънъ кротости отъ тыщеты, тиха бѣ датѣла любити Богъ, иакоже рече божѣственнымъ апостолъ [II Коринѣанима 9, 7], нынѣ же скрѣвища великаа благости Божіе ошгврзоше се намъ и сѣмирихъм се и почихъмъ, и облаци тѣмни разстоупише се, и всѣи намъ слънце“. ²⁶⁾ Сем тог места из аренге, има још једно место у повељи на коме деспот помиње свога „родитеља и господина светого кнеза“ (*Miklosich*, op. cit. 331—332 по *Д. Аврамовићу*, op. cit. 58—59; *Korablev*, на н.м. 556—557). За ту је повељу *Љуб. Ковачевић* (Годишњица X, 224) раније мислио да је „писата око 1405 после крунисања“ Стефановог за деспота. *Св. Новаковић* (Законски споменици 462) је датира 1405 год. То је учинио свакако по *Љуб. Ковачевићу*, који је ту повељу унео у своју збирку хиландарских повеља (требало је да буде објављена у Споменику 44). Ковачевић је морао да има у руци онај препис те повеље који је видео П. Успенски и из њега један део исписао (објављен код *Корабљева*, на н.м. 554—555). У том препису стоји да је повеља писана „въ лѣто ·сѣгѣ· индикт ·гг·“, а то значи између 1 септембра 1404 и 31 августа 1405 год. У Романов типик после 11 новембра 1405 год. унета је белешка о дану смрти монахиње Јефросине (великосхимничко име кнегиње Милице), подружија „светаго кнеза Лазара“ (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи III; 70 бр. 5012). У белешци о дану смрти кнеза Лазара за кнеза се само каже да је „благочѣстивѣи“ (ibid. бр. 5010). Та је белешка писана после 17 маја 1395 год., јер се налази иза белешке о дану смрти Константина Драгаша (бр. 5009). Како је Јагић запазио да је белешка о смрти Константина Драгаша, кнеза Лазара и Вука Бранковића († 6 октобра 1398 год. ²⁷⁾) писала „како се чини“ иста рука која је и цео „оуставъ ѿ поменуо светѣхъ кѣтитѣрѣ“, „само може бити у друго вриеме“ (Starine V, 1873, 6), могло би се узети да је белешка о дану Лазареве смрти из времена после 1398 год. Зашто се онда за Лазара не каже да је „свети“? Ни у Данилчевом типик у из 1416 год. за Лазара не пише да је „свети“, већ само да је „велики кнез“ (*Љуб. Стојановић*, op. cit. III, 71 бр. 5024). Али најчудноватије је то да Лазаревог свѣтачког лика нема ни у једној цркви из вре-

²⁶⁾ *Љ. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи LXXXI мислио је да су хиландарски калуђери старац Јован и поп Теодор, на чију је молбу Стефан издао повељу, „можда и саму повељу писали“.

²⁷⁾ *А. Ивић*, Родословне таблице (1928) 6 и бр. 7 на основу једне белешке код Јорге закључује да је Вук умро 1397 год. *N. Jorga*, Notes et extraits II, 63 nap. 8 бележи да се у Дубровачком архиву налази помен Вукове удовице Маре од 16 јула 1398 год. Ако је она тада заиста била удовица, морало би се узети да је Вук умро 6 октобра 1397 год. (датум смрти: *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи III, 70 бр. 5011; 71 бр. 5025). Вук је прогнат из своје земље можда после 10 јануара 1396 год., а можда и нешто пре тога датума (в. *К. Јиречек*. Споменик XI, 1892, 43—44 и *Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 145—146). 16 јула 1398 год. Мара је могла мислити да је Вук мртав, а да то не буде уствари тачно. Није ни то искључено да се у белешци Мара и не помиње као удовица, да је Јорга то погрешно записао. Да је Вук умро 6 октобра 1398 год. сведоче наши млађи летописи (*Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 220 бр. 603, 289 бр. 1108), а њихову вест потврђује податак из Млетачког архива, да су синови Вукови пре 21 априла 1399 год. известили Млетачку републику о очевој смрти (*S. Ljubić*, Listine IV, 1874, 418—419).

мена деспота Стефана.²⁸⁾ 29 децембра 1405 год. издају повељу Дубровчанима Лазарева најстарија кћи Мара, удовица Вука Бранковића, и Лазареви унуци Гргур, Ђурађ и Лазар. Кнез Лазар се у повељи четири пута помиње и то увек као „свети кнез” (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 151, 152). 17 марта 1415 год. Дубровчани пишу деспоту Стефану и у писму помињу његовог „светог родитеља”. То је оно писмо у коме се о мајци Стефановој говори као о „светопочившој” (*ibid.* 216). У писму од 18 фебруара 1422 год. Дубровчани се позивају и на „записе” родитеља деспота Стефана „светога кнеза” (*ibid.* 227). Да је деспот Стефан „сынъ светаго кнеза Лазара” пише у натпису на оном камену који се налази на месту деспотове смрти (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 77 бр. 245). Стефанов наследник Ђурађ 13 децембра 1428 год., пре но што је добио деспотску титулу, издао је повељу Дубровчанима и у њој Лазара стално назива „светим кнезом” (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 2, 13, 15, 16, 17), док за монахињу Јефросину и деспота Стефана каже да су „светопочивши”. Око 1431 год., по заповести патријарха Никона, Константин Филозоф је написао Живот Стефана Лазаревића. За Лазара каже да је примио „моученичства коньць” и да се у Раваници види „іако живѣ”, „іавѣ оубо отъ ихъже [од мученика] въсприетъ и съ ими же ликъствоуетъ на небесѣхъ” (Гласник 42, 261).

Повесно слово о кнезу Лазару, које је унето у Србљак из 1761 год. (л. 211б—214б) и које је по једном рукопису XVII века²⁹⁾ штампао *Св. Новаковић* у Гласнику 21 (1867) 158—164 и у Примерима књижевности и језика (1904) 287—291, почиње овим речима: „Съи светѣи и прысьно поминаеми кнезь Лазарь”. „По врѣмени... малѣ” пренето је „чьстьное...

²⁸⁾ Поред Лазаревог лика у Раваници истина пише „свети”, али по *Влад. Р. Пејковићу*, Манастир Раваница (1922) 21, 45 тај епитет „поуздано је у позније доба написан”, можда у првој четврти XVIII века. Међутим *Петра Ј. Појовић*, Западни зид цркве Раванице (Прилози V, 1925, 237), у томе види „још један доказ више да фреска није рађена за живота ктиторова, већ доцније, кад је он проглашен за свеца”. О томе ништа не говори *Св. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку (1934) 64 — 65. — У црквици Св. Григорија код Горњака налази се лик „светог цара Лазара” (тако гласи натпис: *Мих. Св. Ризнић*, Манастир Горњак, Старица III, 1886, 64; по њему код *Љуб. Стојановић*, *op. cit.* III, 80 бр. 5120 и VI, 80 бр. 9897). Да је лик заиста несавремен (како пише *В. Марковић*, *op. cit.* 130), сведочи већ Лазарева царска титула). — За Љубостињу *Св. Радојчић* мисли да је зидана између 1400 и 1402 год. (*op. cit.* 66). Лазарев лик, по њему, из времена је после 1402 год., јер крај лика Стефана Лазаревића стоји да је Стефан деспот. За Лазара није речено да је свети и представљен је „у млађим годинама”, а Милица није насликана као калуђерица и носи световно име (стр. 66—68). Када је погубљен Лазар је имао 60 год. (*Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 8 на основу Похвале кнезу Лазару од „смиренаго епактита АнџониѦ Рафавла” из 1419/20 год. — изд. *Љуб. Стојановић*, Споменик III, 85 и *В. В. Качановскій*, *op. cit.* 353). Зашто би после тринаест година од смрти Лазар претстављан „у млађим годинама”? — Лик „господина кнеза Лазара” насликан је између 1512 и 1517 год. у цркви Арцешкој у Влашкој (*Чед. Мијаџовић*, Српски одрази из румунске историје, Летопис М. С. 187, 1896, 31, 33; упор. *Ј. Радојчић*, Гроф Ђорђе Бранковић, 1911, 693). — У Благовештењу испод Каблара, које је живописано 1632 год., налази се лик „кнеза Лазара” (*Влад. Р. Пејковић*, Српски споменици XVI—XVIII века, Старица — 2 серија — VI, 1914, 168). У Жељевици код Чачка налази се лик „светог кнеза Лазара” из 1636/37 год. (*ibid.* 186).

²⁹⁾ Као што је напред већ речено, то је рукопис бр. 23 Народне библиотеке (*Љуб. Стојановић*, Каталог IV, 345 бр. 484). То се Слово налази и у рукопису бр. 631, који је такође из XVII века (описали су га *А. Пејаџовић*, Споменик 38, 1900, 123—124 и *Љуб. Стојановић*, *op. cit.* 329—331 бр. 478). Кипријан Рачанин преписао је то Слово 1692 год. (у рукопису бр. 22 Народне библиотеке — Каталог IV, 102 бр. 377; в. и *Ђ. Даничић*, Рукопис Кипријанов, Гласник IX, 1857, 248). Налази се и у једном рукопису карловачке Патријарашке библиотеке из 1780 год., који је преписан у Хиландару; он садржи и т.зв. карловачки млађи рукопис Живота краљева и архиепископа српских (в. опис у издању *Ђ. Даничића* 1866, XIII; упор. и *Р. Šafarik*, Geschichte des serbischen Schrifthums, 1865, 240—241).

тѣло” Лазарево са Косова у Раваницу. Оно је нађено „нетлѣно иако шипѣкь благоуханѣнь”. У Раваници оно тѣвори „цѣльбы” и даје „здравиле вѣроу приходящимъ къ нѣмоу”. По *Новаковићу*, то је Повесно слово састављено „у брзо послѣје Косова” (Гласник 21, 157), „на крају XIV или у самом почетку XV века” (Примери 287). Упор. *Драг. Косић*, Старост народног епског песништва нашег (Јужнословенски филолог XII, 1933, 38—39). *Љуб. Ковачевић* је прво мислио да је то Повесно слово написано „између 1391 и 1402” (Годишњица III, 1879, 405),³⁰⁾ а затим је држао да је оно постало „свакојако пре смрти кнеза Стевана” (Годишњица X, 1888, 254). *Андра Гавриловић*, Историја српске и хрватске књижевности словенско-народнога језика (1910) 63 држао је да је оно „писано у Дечанима с краја XIV или у почетку XV века”. *М. Башић*, Из старе српске књижевности (1926³⁾) 237 налазио је да се „по много чем може мислити” да је писац Григорије Цамблук. — Како се Стефан Лазаревић назива кнезом, а кнегиња Милица њеним малосхимничким именом Јевгенија, значи да је то Повесно слово написано после 1392 год. (које се године — пре 6 августа — Милица још назива својим световним именом — *Љуб. Ситојановић*, ор. cit. I, 1, 179) а пре 1402 год. (које је године Стефан постао деспот).

Друго једно Повесно слово и похвалу кнезу Лазару објавио је *А. Вукомановић* у Гласнику XI (1859) 108—118 по рукопису XVII века који се сада налази у Народној библиотеци у Београду — бр. 556 (*Љуб. Ситојановић*, Каталог IV, 354—355 бр. 495).³¹⁾ Кнез се овде не назива светим већ „блаженим”. Његове су мошти свете. Кад су открили „гробъ блаженнаго”, нашли су „вѣсачьскыи цѣло тѣло”, „благодатію светаго доуха благооухаваемо, и вѣсѣмъ човѣства оуслаждающе”. Долазио је „многѣ народѣ ѿтѣ всѣхъ окрѣстныхъ и ѿтѣ далныхъ странѣхъ, събираахоу се мѣжѣ и жены и дѣти, ово ꙗко видѣти, ово же осветити се прикосновѣнемъ светаго тѣлесе”. При крају Слова пише: „Приидѣте оубо и выи, ѿ свещенныхъ и светыхъ съборе, и припадѣмъ къ застоупникѣ нашемъ, егоже ради праздноуемъ дньѣхъ свѣтлѣхъ праздниѣхъ”. Затим се обраћа самом кнезу: „Боуди оубо милостивнѣхъ молитвникѣ къ владыцѣ Христоу о стадѣ своеомъ, призови и подвижни апостоли и моученици и прѣподобныи и праведныи и помоли се о цркви”. *Љуб. Ковачевић* (Годишњица X, 254, 255) и за ово Повесно слово пише да је постало пре смрти деспота Стефана; по њему, у Слову „има и доцнијих уметака”. *Св. Ситојановић* је налазио да је ово Слово с краја XIV века (Archiv für slavische Philologie, XVIII, 1896, 417). *Драг. Косић* (на н. м. 29) постанак овог Слова ставља у доба између 1395 и 1398 год. (прву годину узима због тога што се Милица у Слову назива Јевгенијом, а њему је као први помен монахиње Јевгеније познат онај од 7 децембра 1395 год. из писма Дубровчана њој и њеном сину кнезу Стефану — код *Љуб. Ситојановића*, Старе српске повеље и писма I, 1, 180; другу годину бележи због тога што је тада горела Раваница, а то се у Слову не помиње). Слово је писао очевидац и учесник у преносу Лазаревих моштију.

³⁰⁾ У 1402 год. као terminus ad quem изразио је сумњу *В. Качановски*, Pitanje o godini smrti srbskoga cara Uroša V. i kralja Vukašina (Rad 58, 1881, 102).

³¹⁾ То Слово садржи и рукопис бр. 264 Народне библиотеке, који је из XVI века (Каталог IV, 108 бр. 384; *Св. Вуловић*, Годишњица VII, 1885, 131 мислио је да је из XVII века; описао га и *Св. Новаковић* у Starinama XVI, 1884, 108—110 и сасвим укратко у Споменику 29, 1895, 52—53, али не казује из којег је века). Из XVI века потиче и рукопис бр. 1209 Народне библиотеке, у коме се, поред других састава (ту су Студенички и старији и млађи летопис — в. *Љуб. Ситојановић*, Стари српски родослови и летопис XXXIV, XLI), налази то Слово (рукопис је описао *В. Вулешић Вукасовић*, Споменик 38, 1900, 109—111). То Слово садржи и рукопис бр. 631 (из XVII века), у коме је и Слово што га је Новаковић издао (Каталог IV, 330 бр. 478). Налази се и у рукопису карловачке Патријарашке библиотеке из 1780 год. (*Ђ. Даничић* у предговору свога издања Живота краљева и архиепископа српских, стр. XIII).

Треће Повесно слово је оно у коме је очувана похвала Данила Млађег.³²⁾ За Лазара се ту каже да је „блажени“, „трблажени“, „нови мученик“, а за његово тело да је „свето“. Лазарево тело је нађено „цело и неразрушено“. И ти изрази и цео опис припрема за пренос узети су из Теодосија, из његовог причања о преносу тела Св. Саве из Трнова (Живот Св. Саве, изд. Ђ. Даничић 1860, 206—208), као што је уочио *В. Ђоровић* (Глас 136, 95 у нап.). За то Повесно слово још је *Ил. Руварац* истакао да у њему има позајмица из повесних слова која су напред наведена (Летопис М. С. 117, 108; упор. *В. Ђоровић*, Глас 136, 36). У расправи О кнезу Лазару (стр. 13) Руварац је за то Повесно слово писао да „се не зна ни кад је састављено ни од кога је састављено, а управ скрпљено оно“. По *Љуб. Ковачевићу* (на н. м. 223, 254), оно је из времена између 1404 и 1427 год. (Ковачевићеве разлоге побија *В. Ђоровић* Глас 136, 39). *Стп. Новаковић* је у својој књизи Срби и Турци XIV и XV века (стр. 230 нап. 2) мислио да је писац Слова био очевидац (упор. *Драг. Костић*, на н. м. 29). На супрот томе *Влад. Р. Пејковић*, Прилози VI (1926) 227 држи да је био „велики размак времена, који је писца делио од самих догађаја“. По мишљењу *В. Ђоровића* (на н. м. 39—42), Слово је састављено „негде око 1403—1404 године“. *Драг. Костић* греша што без и једне речи прелази преко Ђоровићевих разлагања (која се једним делом оснивају на запажањима *Влад. Р. Пејковића*, на н. м. 221—227), па због тога узима да је Слово постало пре 1402, а можда и пре 1398 год. (стр. 29, 43). У своме полемичном спису Новији прилози проучавању народне поезије (1936) 9 *Костић* пише да је Слово састављено „вероватно крајем XIV века, пре 1402 несумњиво“. Да би се Костићева хронологија могла одржати, треба довести у склад натпис из Нове Павлице (пored ликова Стефана и Лазара Мусића, синова Драгане, сестре „стго кнџа Лазара“), дубровачке вести из 1403 год. о Стефану Мусићу и његовој мајци Јелени (*К. Јиречек*, Историја Срба IV, 156 нап. 5) и тврђење Слова да су у време преноса Стефан и Лазар Мусићи почивали у Новој Павлици поред њихове мајке Теодосије, сестре кнеза Лазара (Летопис М. С. 117, 114; Глас 136, 96).

„Слово похвалное светом⁸ и новоученик⁸ Христов⁸“ кнезу Лазару издао је *Ђ. Даничић* у Гласнику XIII (1861) 358—368; узео га је „из рукописа писана на хартији на крају XIV или у почетку XV века, који је у народној библиотеци у Београду под бр. 29“. То је онај рукопис у коме је и Слово љубве деспота Стефана, за које је *Даничић* помишљао да је „може бити“ унето у рукопис „руком самога деспота“ у XV веку (Гласник XI, 1859, 166). Даничић је истицао да је рукопис „од више руку“ (на н. м.). *Стп. Новаковић*, који је у *Starinama* IX (1877) 1—13 рукопис описао (в. и опис *Љуб. Стојановића*, Каталог IV, 322—329 бр. 477), признаје да рукопис „није sav jednom rukom pisan“, али налази да „bi ipak mično bilo višje ruku naći“. По њему, само оно „što je u sredini, očevidno pripada drugoj nekoj ruci“ (л. 50—90). Све остало (и Слово љубве и Похвалу кнезу Лазару) писала је иста рука. Истина, баш на оним листовима на којима је и Слово љубве (л. 91—99) слова су „deblja i krupnija“, али то, по Новаковићу, „dolazi prosto od druge trske, a može biti i od drugoga vremena, u koje su mogli biti pisani ti listovi“ (стр. 2). Новаковић је налазио да се „može misliti da je rukopis pisan ili u dvoru ili pod nadzorom i po zapovijesti despotovoj“ (стр. 8). Што се тиче доба постанка Похвале кнезу Лазару, Новаковић је на другом месту рекао — у чланку Косовски мученик

³²⁾ Налази се у рукопису бр. 79 карловачке Патријарашке библиотеке. По *Ил. Руварцу*, Летопис М. С. 117, 108, тај „рукопис неће бити старији од XVI века“. *Вл. Ђоровић*, Глас 136, 35 га ставља у XVI век. У петроградској Публичној библиотеци *Љуб. Стојановић* је нашао један одломак тога Слова; „то је од прилике једна трећина“ Слова (Споменик III, 88).

(Хришћански весник II, 1880, 6—7) — да је то „беседа говорена на Видов дан 1390, кад је тело Лазарево из Приштине у Раваницу донесено”.³³⁾ В. Качановски је неповољно судио о вредности тог Похвалног слова; он је у њему видео само „празне фразе, из којих ни историк ни филолог не може извући никаквих података” (Сербскія житія и лѣтописи, какъ источникъ для исторіи южныхъ Славянъ, Славянскій сборникъ III, 1876, 194; Историја Србији съ половины XIV до конца XV в., I, 1899, 38). Мишљење Качановског потпуно усваја П. С. Проѣић у својој књизи Житија српских светаца као извор историјски (1897), 157—158. Драг. Костић (Јужнословенски филолог XII, 39—40) је Даничићево датирање рукописа проверавао помоћу водених знакова и утврдио да је тачно. За Похвалу Костић мисли да је можда преписана са самог оригинала. Писана је „за први наредни помен о Видову дне после битке код Анкоре, тј. за 15 јуни г. 1403”; то се види по томе што је сва „у радосном и победном клицању због пораза турског”.

Мени се чини да се може помишљати, да је Похвалу саставио сам Стефан Лазаревић. Ево због чега ми тако изгледа. За Лазара се у Похвали каже да је „вѣдовствѣ моемѣ женихъ”. Лазар је био „женихъ” Миличин и она је остала удовица. Али се на њу овде не мисли. Лазар се посветио. Тај је догађај морао Милицу дубоко да потресе. У то доба је пoboжност била и иначе велика. А оно што је Милицу сналазило могло је само да учини, да она постаје све побожнијом. Узела је малу схиму. Чим су јој државне бриге то допустиле, постала је монахиња Јевгенија. Ја не мислим да је то било тек 1395 год., како се узима почевши од А. Мајкова (Историја српскога народа, 1858, 111; 1876², 106). Да је Стефан био пунолетан, Милица би отишла у монахиње одмах по проглашењу Лазара за свеца, још 1390/91 год. Зар да јој муж буде светац, а она да се не одрекне овога света? Као што смо напред видели, у изворима се последњи пут Милица јавља са својим световним именом 1392 год., пре 6 августа. Те године или идуће (1393) она се свакако и замонашила, јер је по свој прилици у то доба Стефан постао пунолетан.³⁴⁾ 12 септембра 1405 год., „кѣда

³³⁾ Да је пренос тада извршен Новаковић је закључивао по белешци у Повесном слову с похвалом Данила Млађег („ѣтъ же мнѣѣ шѣ”).

³⁴⁾ По Повесном слову са похвалом Данила Млађег, Стефан је „въ мѣжа свѣршина възрастѣ” дошао после преноса Лазаревих моштију; тада је тек примио скиптар и постао кнез „върховъзложитѣмъ” патријарховим (Летопис М. С. 117, 116; Глас 136, 98). Да тако треба разумети излагања у том Повесном слову, види се по томе што су Стефан и Вук поднели Милици „благоговеино прошеніе” и „мољбно” јој предложили да се Лазарево тело пренесе (Летопис 117, 113; Глас 136, 95). Међутим, по Повесном слову које је издао А. Вукомановић изгледало би да је Стефан прво постао пунолетан, па да је тек онда био пренос („егда сѣде на прѣстолѣ родителѣ своего благочѣстивыи кнезь Стефанъ, и господинъ вѣсѣмъ Срѣблемъ бытъ”, договори се с братом Вуком и мајком госпођом Јевгенијом — Гласник XI, 113). Али помен госпође Јевгеније показује да писац тог Повесног слова није обраћао велику пажњу на хронолошку тачност свог причања. То исто важи и за Похвалу епактита Антонија Рафаила (из 1419/20 год.), у којој се „слогом превѣх изувѣјаним и извѣштаченим” (Св. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, 229) ваљда то казује, да је прво било „възведеніе нѣже на владѣчество Стефана деспота” (деспот после 1402 год.!), па после пренос моштију (Споменик III, 86; В. В. Качановскій, ор. cit. 355—356). Св. Станојевић (Archiv für slavische Philologie XVIII, 1896, 420) има права што налази, да је Стефан „fast sicher” био пунолетан „im J. 1394 zur Zeit des Zuges gegen Mirče”; само тај поход није био 1394, већ 1395 год. Стефан је свакако био пунолетан и у зиму 1393/94 год., када је био на скупу хришћанских балканских вазала код Баазита у Серу (Халкокондил, изд. Е. Darkó I, 1922, 74; упор. Е. Јиречек, ор. cit. II, 99 и Byzantinische Zeitschrift XVIII, 1909, 585). По моме мишљењу, Л. Ковачевић и Л. Јовановић, Историја српскога народа II, 1 (1891) 9 греше што Стефаново пунолетство стављају у 1395 год. Св. Новаковић (ор. cit. 232, 234) је за 1391 год. после преноса. Ја сам против те године због тога што Милица носи своје световно име још 1392 год., пре 6 августа. Да је поуздана хронологија састанка у Серу (види Д. Н. Анастасијевић, Браство 30, 1939, 30—31 који се готово опредељује за 1391 год.; упор. и Ј. Драгашевић, Отаџбина XVI, 1887, 429—439), могло би се

се господињ деспотъ жениаше”, она је још Јевгенија, још је у малој схими (*Љуб. Симојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 198). Оженила је сина. Ништа је више није везивало за овај свет. И она прима и велику схиму. Постаје монахиња Јефросина и ускоро затим и умире, 11 новембра 1405 год. За мужа који се посветио једна монахиња не би никад казала да је „вдовствѣ“ њеноме „женихъ”. Те су речи у Похвали употребљене очевидно у преносном смислу. Оне се односе на Стефана Лазаревића, као што се види из реченица које долазе непосредно иза њих: „Греди, ѿ женише, греди, и въздаждь въздающимъ мнѣ злаа по дѣломъ имъ, іако не размѣше твоего пришьствіа на помощь мою. Пріими ѿрѣжіе и вѣстани (и) не закъсниши. Вѣнзи стрѣлы изъѿ(щ)ренныѣ въ срьдѣца ихъ, еже на ме изъѿстри(ш)е незаконни. Не трѣплю ѿ нѣхъ к томѣ (по)ношеніа на ме. Колыкими жрътва(ми) мръскими ѿскврѣнише ме! Греди, (о)свети ме крвїю своею. Прїиди паденію моемѣ подѣпоре. Събери ми чеда расточеннаа, ихже завистію врази ѿтъ мене вѣсхытише. Събери ихъ въ ѿграду мою. Паси чеда моа, да не снѣсть влѣкъ ѿтъ стада моего, да не расцѣдитъ ихъ завистію своею, іакоже прѣжде, егда не бѣ съ ними... Паси ми стадо, егоже ти вѣроучихъ. Прожени ѿтъ нихъ незаконныѣ варвары. Да не прѣстанеші боре се съ ними ѿ мнѣ и ѿ стадѣ моемо” (стр. 366—367). Тако може да говори само владар. Једино је Стефан могао Лазару да упутити такве молбе и такве позиве. Како се Похвала налази у рукопису из времена деспота Стефана, и то у рукопису у коме је и деспотово Слово љубве, држим да је сасвим оправдана претпоставка да је и њу саставио деспот Стефан. Напред смо видели да је за Слово љубве Даничић мислио, да је може бити деспотов аутограф. По Новаковићевом мишљењу, Похвалу је писала иста рука која је писала и Слово љубве. Према томе, Даничићева се претпоставка односи и на Похвалу. Можда је и она аутограф деспотов.

Одређујући време постанка ове Похвале, Драг. Костић се позивао на оно место на коме се говори како „моученикъ Лазаръ ѿтѣстоупника Измаила ѿбѣди” (стр. 361). Костић мисли да се оно односи на битку код Ангоре. То је међутим потпуно искључено. У Похвали се каже да је Лазар победио Исмаила држећи се крста. „Се бо сѣтъ [= замка] сѣкроуши се, и мы избавихом се силою твоею, всечѣстны крѣсте!”, узвикује се у Похвали. Код Ангоре Стефан није ратовао у име крста и није се борио против „ѿтѣстоупника Измаила”. Што је Исмаил побеђен није заслуга Стефанова, на чијој је страни једино могао бити Лазар. Напротив, Стефан је све био учинио да победа припадне Исмаилу (в. *Св. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, 259—261 и ђенерал *Емерхалис*, Тамерланов поход на Анадолију и битка код Анкаре, 1938, 105, 117, 119 нап. 107). По Константину Филозофу, Стефан је писао „въ завѣтѣ градѣсѣмъ” (тј. у повељи да тој Београду), да је „ѿтъ Косова порабоштень” био „исмаилитѣскомѣу іезыкоу, донѣдѣже прииде царь Персомъ и Татаромъ и раздроуши тѣхъ” и њега „ѿтъ сихъ роукоу богъ милостию своіею свободи” (Гласник 42, 272). Лазара и не помиње. А како би га и могао поменути? Похвала је без сумње написана пре 1409 год. „ѿтъ нелиже ѿнѣ [= Лазар] вѣмѣни се въ сынохъ Божїихъ и насъ ѿсвети своею крвїю, не възыде на насъ мѣчъ сѣкы насъ”, каже се у Похвали (стр. 365). А 1409 год. на молбу Вука, млађег сина Ла-

с приличном сигурношћу рећи, да је Стефан постао пунолетан у другој половини 1392 или у току 1393 год. Уговор с Бајазитом закључен је, по *В. Ђоровићу*, још „крајем год. 1389” (Историја Југославије 203). По том уговору најмлађа Лазарева кћи Оливера дата је Бајазиту за жену. Стефан је њу одвео Бајазиту (то изрично каже Константин Филозоф, Гласник 42, 263). Према томе, Стефан је у то доба већ морао бити младич (оно одлажење Стефаново и Вуково „на вѣсакѣ лѣто въ слоуженїе” Бајазиту — о чему Константин такође говори — може се односити на време после Стефановог пунолетства). А када је 1390 год. Стефан био у младичким годинама, његово пунолетство треба по свој прилици стављати у другу половину 1392 или у току 1393 год. (наравно имајући на уму све оно што је напред изнето).

заревог, дођоше Турци и „обътекоше вьсю земљу іакоже дивии свѣриіе плєћноуюште, изсѣцаюште, измѣждаюште”, а затим и по други пут нападоше „и множество много сѣло поплѣнивьше и земљу вьсоу растлише” (К. Филозоф, Гласник 42, 290-292; в. *Љ. Ковачевић*, Отаџбина V, 1880, 306 и *К. Јиречек*, op. cit. II, 113). Мислим да је Похвала постала после 21 новембра 1402 год., после битке код Грачанице, коју *Љ. Ковачевић* и *Љ. Јовановић* називају Битком косовском 1402 године (Историја српскога народа II, 1, 12). Тада је Стефан победио Турке, „исмаилићку војску”. Када су видели Стефана, „дроугъ къ дроугоу вьскликноуше: възрите, възрите Лазарева сына” (прича Константин Филозоф, Гласник 42, 281). Шта је природније од тога но да се победа задобијена на самом Косову припише Лазаревој помоћи. Стефан је Турке победио, али је његов млађи брат Вук побеђен од нећака Ђурђа и хришћанске војске („христианьскоіе скиптро”) коју је Ђурађ предводио под надзором неког „исмаилићког вазможног војводе” (ibid. 281—282). Кад је у Новом Брду Стефан Вуку због његовог пораза рекао „нѣкаіа прѣкаіа словеса”, Вук се наљути и оде Турцима. А мајка његова, монахиња Јевгенија, похита за њим да га врати. Ишла је за њим „даже вѣ прѣдѣлы исмаилитьскыіе”, али га не стиже. Како се није могла да врати „изъ странѣ исмаилитьскыихъ”, пође самоме султану Сулејману и измири га са Стефаном (ibid. 282). До измирења између Стефана и Ђурђа, као и остала два сина Вука Бранковића, Гргура и Лазара, дошло је тек 1404 год.³⁵ Властела која је била уз Ђурђа и браћу његову, и можда и уз Вука Лазаревића, то су, по моме мишљењу, она „чеда расточеннаа” о којима се говори у Похвали. На Вука Лазаревића свакако се не мисли, јер сумњам да би се позивао отац да забоду стреле изоштрене у срце синовљево. Ваљда се стреле не намењују ни унуцима Лазаревим. На њих се ваљда односе оне речи којима се Лазар позива да их сабере „вѣ шградѣ” Стефанову и да их чува. Ако су горња моја запажања тачна, Похвала је по свој прилици писана 1403 или 1404 год.

Од удовице деспота Угљеше, монахиње Јефимије, сачувала нам се Похвала кнезу Лазару, и то не само извезена на свили (на покрову за лице кнеза Лазара), већ и у више рукописа.³⁶ У Похвали се Лазар назива „новим мучеником” и „светим”. Лазару се упућују молитве да се моли „къ общемоу владыцѣ” за децу његову и за све оне који им с љубављу и верношћу служе. Текст Похвале је најприступачнији у збирци Старих српских записа и натписа *Љуб. Стојановића* (I, 61—62 бр. 198). Снимак покрива с Похвалом доноси *Л. Мирковић*, Старине фрушкогорских манастира (1931) табл. LVII, а налази се такође у публикацији Монахиња Јефимија (1936). За Јефимијину Похвалу *Драг. Костић* (на н. м. 38, 40—41, 43) мисли да је „најстарија”, да је постала пре свих других похвала и повесних слова. Костић наводи да се код Стојановића у његовој збирци записа и натписа за Похвалу каже да је из времена „око 1399”, па додаје: „вероватније биће постала пре те године”. Међутим, поуздано је утврђено да је Похвала из средине 1402 год. (*Св. Стојановић* у писму Л. Мирковићу, објављеном као Допуне к расправи „Монахиња Јефимија” у Гласнику Патријаршије IV, 1923, 27—28).

³⁵ Пре новембра месеца (*Св. Стојановић*, Archiv für slavische Philologie XVIII, 432, 434). По *Љуб. Ковачевићу* (Отаџбина IV, 572), „негде крајем” те године. *Св. Новаковић* (op. cit. 293, 295) је мислио да је то било крајем 1403 год. Против Новаковићевог мишљења *Св. Стојановић*, на н. м. 434—435.

³⁶ У Минеју за јуни (XVI—XVII века), који се чува у Академији наука — бр. 290 (*Љуб. Стојановић*, Каталог С. К. Академије, 1901, 23 бр. 40). У рукописима Кипријана Рачанина из 1692 год. (бр. 22 Народне библиотеке — *В. Даничић* Рукопис Кипријанов, Гласник IX, 249—252 и *Љуб. Стојановић*, Каталог IV, 103 бр. 377) и из 1692 и 1694 год. (бр. 142 С. К. Академије — Каталог 18 бр. 28). Упор. *В. Даничић* Службе свецима Србима (Ситнији списи I, 1925, 321—323).

Постоји још једна Похвала кнезу Лазару. Ту су Похвалу издали *Љуб. Стојановић* у Споменику III, 81—88 и *В. В. Качановски* у својој књизи *Исторія Србији* с половины XIV до конца XV в. I (1899) 348—359 по рукопису XVI века петроградске Публичне библиотеке, из збирке Хилфердингове. За њу је *Ст. Стојановић* још 1896 год. рекао да је „ohne Zweifel von Konstantin verfasste Lobrede” (у расправи *Die Biographie Stefan Lazarevič's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, *Archiv für slavische Philologie* XVIII, 414 нап. 1). То је затим поновио у својој критици на *Историју Срба II* (1897) од М. С. Убавкића (Летопис М. С. 194, 1898, 146—147 у нап. — ту каже да је она написана између 1402 и 1427 год.) и у својим Студијама о српској дипломатици (Глас 132, 1928, 24 нап. 1). А када је са *Д. Глумцем* радио дело *Св. Писмо у нашим старим споменицима* (1932) ставио је Похвалу међу списе Константина Филозофа (о томе говори и у нап. на стр. XI). На овом последњем месту ту Станојевићеву грешку уочио је *Драг. Костић* (на н. м. 41 нап. 1) и упозорио на Исправке и допуне у Споменику III, где се каже да се ова Похвала налази „и у једном карловачком рукопису заједно са Данилом [„карловачки млађи” рукопис из 1780 год. — в. *Ђ. Даничић* у предговору свог издања, стр. XIII], и на њој има забележено и име писца *Антоније Рафаил Епактић* (В. Шаф. *Gesch. d. südsl. Lit.* 121 и 241), и биће (и ако је руске редакције) текст боље очуван” (по саопштењу Илариона Руварца, а не Димитрија, како мисли Д. Костић). Костић упозорује и на запис тог Антонија Рафаила (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи III, 46, 47 бр. 4950), из кога се види да је Похвала из 1419/20 год. Требало је споменути и Руварчеву расправу О кнезу Лазару, у којој се такође говори о Антонију Рафаилу као писцу Похвале (стр. 8). По *Ст. Новаковићу* (Срби и Турци XIV и XV века, 230), писац је „савременик” преноса Лазаревих моштију. То би некако и могло бити. Да је писац „за ту прилику [тј. за пренос] своју похвалу и писао”, Новаковић је могао рећи само због тога, што није знао да је Похвала из 1419/20 год. У Похвали се Лазар слави као „иже вѣ моученицехъ” нови.

Можда би се још и могла спорити вредност помена Лазара као светог за утврђивање ране Лазареве канонизације, без сумње о преносу његових моштију 1390/91 год. Али за то најбоље сведоче повесна слова и похвале, о којима смо напред говорили. „Лазар је рано постао веома популаран”, казује сасвим тачно *В. Ђоровић*, да одмах затим констатује једну веома важну чињеницу: „Ниједном нашем владару није написано више слова и похвала него њему” (Глас 136, 36). Сви ти списи славе Лазара као свеца и сви су они, као што смо видели, с краја XIV и с почетка XV века. Један је од тих списа постао после 1392 а пре 1402, други на крају XIV века (можда пре 1398), трећи око 1403—1404 (по једној хронологији, која је засад најбоље образложена), четврти 1403 или 1404, пети средином 1402, шести 1419/20 год.

Због тога је чудно што Лазара, у повељи из 1406 год., помиње као свога „блаженог родитеља” његов син деспот Стефан, који га назива светим у повељама из 1404/5 год. Та повеља из 1406 год. дата је манастирима у Влашкој, Св. Богородице „на Тисменој” и Св. Антонија на Водици. Доноси је *Чед. Мијатовић* у својој расправи *Српски одзрази из румунске историје* (Летопис М. С. 187, 1896, 21—22); њене главне делове штампао је и *Ст. Новаковић* у *Законским споменицима* 752—753. На повељи стоји да је писана „вѣ лѣто ѕиде индиктиѡн дї”. *Хаждеу*, који је први објавио ову повељу, мислио је да годину треба овако читати: ѕц (= 6900) де(=децембра); дакле, децембар 1391 год. Мијатовић у повељи штампа ѕиде, али из његовог доцнијег излагања излази, да „у самој листини са-

свим јасно пише година 6945", дакле зцме (он повељу није просто прештампвао, већ је упоредио с оригиналом). На крају свога расправљања о години те повеље (стр. 23), Мијатовић се одлучује за то „да је у правом оригиналу могла бити написана само зце = 6915=1407-ма година" (при том Мијатовић смеће с ума да се обично петнаест пише еї а не је). *Љуб. Ковачевић* у Отаџбини V (1880) 663 нап. 64 и *Ил. Руварац* у расправи Pop Nikodim, der erste Klöstergründer in der Walachei (Archiv für slavische Philologie XI, 1888, 360) исправљају у години слово е и место њега стављају і (=10). Тако добијају годину 6914, којој одговара означени индикт (14). Упор. и Руварчеву расправу О кнезу Лазару, стр. 202. Ковачевићеву и Руварчеву исправку прихваћа *Св. Новаковић* (ор. cit.); само 6914 год. од створења света преобраћа у 1405 год. од Христовог рођења, што би значило да он сматра да је повеља из времена између 1 септембра и 31 децембра те године (у томе се свакако поводи за Ковачевићем, који, без икаквог образложења, узима да је повеља писана „крајем 1405"). Ту је повељу штампвао и *Р. Р. Panaitescu* у својој збирци Documentele Tarii Românesti I (1938) 69—71. И он годину исправља у 6914; исправку тиме образлажева што тој години одговара означени индикт (стр. 72). Руварца не помиње, иако би се очекивало да зна бар за његову расправу, и због предмета њеног, и због језика на коме је написана, и због места на коме је објављена.

IV

Као што смо напред показали, „светопочивши" не значи исто што и „свети". Лазарев унук Ђурађ Вуковић, у повељи коју је 29 децембра 1405 год. издао Дубровчанима, заједно са својом мајком Маром, ћерком Лазаревом, и са браћом својом, Гргуром и Лазаром, помиње четири пута кнеза Лазара и то увек као „светог кнеза" (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 151, 152). За Лазара каже да је „свети" и у повељи од 13 децембра 1428 год. То је она повеља, за коју смо раније већ рекли, да се у њој Лазар означава као „свети", док се за „госпођу кира Јефросину" (кнегињу Милицу) и за деспота Стефана вели да су „светопочивши" (ibid. I, 2, 13, 15, 16, 17). Међутим, у повељи од 17 септембра 1445 год. Ђурађ и за Лазара пише да је „светопочивши". Та је повеља дата Дубровчанима, као и она од 13 децембра 1428 год. Обе су готово истог текста, тако да их *Љуб. Стојановић* штампа наредом (ibid. 11—21), док *Св. Новаковић* (ор. cit. 231—236) објављује само прву, а из друге даје варијанте испод линије. Према томе, друга повеља очевидно је састављена на основу прве. Због тога је још загонетније, што у другој повељи испред Лазаревог имена стоји „светопочивши" место „свети", што је, управо, израз „свети" замењен изразом „светопочивши". *Чед. Мијатовић* је запазио (у својој књизи Деспот Ђурађ Бранковић II, 1882, 53) да је друга листина „готово речимична копија" прве листине, па додаје: „„Сва је разлика у томе, што се у оној првој листини, кад год је реч о закону „који је бил пређе у прве госпде", помиње изреком цар Стефан, кнез Лазар, госпођа Ефросина (царица Милица) и деспот Стефан, а Вук се никако не помиње, док у овој новој листини од 17 септембра 1445 свуда се одмах иза цара Стефана меће „господин и родитељ ми Вук", па онда кнез Лазар и за тим деспот Стефан, а Госпођа Евросина се никако не спомиње"”.

„Светопочившим" назива Лазара и његова кћи Јелена. У натпису над вратима цркве на Брезавици или Бешци,³⁷⁾ острву у Скадарском Језеру, каже се да је тај храм сазидан „сѣ трѣдом и ѡткупомѣ благочѣсти-

³⁷⁾ Име *Бешка* долази од латинске речи basilica и значи црква (*С. Јиреџек*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I, 1901, 51). О архитектури цркве говори *Б. Бошковић*, Годишњак С. К. А. 39 (1930) 221—222 и Стари-нар — 3 серија — VI (1931) 161—162.

вои госпоги Еле, дъщери светопочившаго кнеза Лазара, и подружје господина Гюргија Страцимировика, въ лѣто сѣми МСССIII” (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 88 бр. 276 по *И. С. Јасћребову*, Податци за историју Српске цркве, 143). Тим се натписом много мучио Ил. Руварац, јер, прво, години од створења света (6948=1439/40) не одговара година од Христовог рођења (1404), а, затим, ни 1404 ни 1439/40 год. Јелена није била „подружје господина Гюргија Страцимировика”. Ђурађ II Страцимировић, први муж Јеленин, представио се у априлу 1403 год. (*L. Thallóczy, C. Jireček et E. Sufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* II, 1918, 217—218 бр. 722; упор. *К. Јуречек*, Историја Срба II, 112). Према томе, 1404 год. она није била његово „подружје” већ његова удовица. *Ил. Руварац* је, истина, у писму Л. Томановићу од 12 маја 1889 год. тврдио да је Јелена 1404 год. била „доиста подружије Ђурђа Страцимировића” (*Л. Томановић*, Из једне збирке писама заслужних Срба, Годишњица, 35, 1923, 245—246), али то је чинио због тога што се у то доба држало да је Ђурађ умро 1404 год. (*Чед. Мијајковић*, Балшићи, Гласник 49, 1881, 264).

У Романовом типичу, у белешци о дану смрти царице Јелене, каже се за „прву царицу српску” да је „подр⁸жје Стефана цара прѣваго”, али се додаје да је она „монахи Евѣгениа”;³⁸⁾ а у белешци о дану смрти монахиње Јефросине (кнегиње Милице) стоји да је „подружје светаго кнеза Лазара” (*Љуб. Стојановић*, ор. cit. III, 68 бр. 5003, 70 бр. 5012). Кад се то и иначе не би знало, по томе што су оне биле монахиње (а код Милице и по епитету „свети” уз титулу и име њенога мужа) видело би се да оне нису умрле за живота својих мужева. Никола Алтомановић подигао је „въ дни цара Уроша” (1355—1371) надгробни камен својој мајци Витослави, а у натпису је написао да је она била „дъщи воеводе Младѣна, а жена [велие]го ж⁸пана Алтомана” (ibid. I, 45 бр. 136). Из натписа се не види кад је она умрла, па ни то да је „преживела свога мужа”, како мисли *Мих. Ј. Динић* (О Николи Алтомановићу, 1932, 4). Могла је она подигне још за живота жупана Алтомана, а надгробни камен да јој син подигне много година доцније. Али ипак изгледа вероватније, да је било онако како узима *Мих. Ј. Динић*. Натпис на „бѣлѣгу”, који је својој мајци Полихранији а „зовом мирским госпоји Радачи” подигао жупан Дабижив „въ дни господина краља Тврѣтка” (1377—1391), казује да је она „кућница” (жена) жупана Ненца Чихорића (*Љуб. Стојановић*, ор. cit. I, 56 бр. 176). Она је умрла као православна калуђерица.³⁹⁾ Тодора, „Гргурова жена”, коју краљ Марко (1371—1395) „отдаде” Хлапену, „а оузе женоу своју прѣвовѣнчан’ноу, Јеленоу, Хлапенову дъщере” (ibid. 58—59 бр. 189), имала је ту љубавну авантуру по свој прилици још за живота свога мужа Гргура,⁴⁰⁾ који ће бити онај Гргур што „въ дъни Вљкашина краља” (1365—1371) држаше Полог (ibid. IV, 14 бр. 6054). За тога Гргура из Полога сматра се да је исто лице с Гргуром Бранковићем, братом Вуковим (*А. М. Селищевъ*, Полог, 1929, 84; *Рад. М. Грујић*, Гласник Скопског научног друштва XII, 1933, 39 и Скопска митрополија, 1935, 188). Међутим у то сумња *Ив. Снѣгаровъ*, Скопска епархия (1938) 86 нап. 4. Да Тодориног мужа Гргура треба идентификовати с Гргуром Бранковићем, види се из белешке код *Н.*

³⁸⁾ Њено име у великој схими (*Рад. М. Грујић*, Гласник Скопског научног друштва XI, 1932, 239).

³⁹⁾ *М. Веселиновић*, Српске калуђерице (Глас 80, 1909, 177) и *В. Марковић*, ор. cit. 152—153. *К. Јуречек* је истицао да је Полихранија „православно калуђеричко име” (Историја Срба IV, 173; упор. Гласник Земаљског музеја IV, 1892, 281 = Wissenschaftliche Mittheilungen III, 1895, 476).

⁴⁰⁾ *Јов. Радонић*, погрешно пише да је Теодора била кћи Гргурова (Слике из историје и књижевности, 1938, 164).

Јорге, по којој се 16 јула 1398 год. помиње Теодора, „uxor quondam domini Gregorii Brancovich, fratris sepe dicti domini Volch” (Notes et extraits II, 63 нап. 8). Могло би се навести више примера, да је за неку удовицу тако написано као да је она још увек жена свога покојног мужа или да је то онда била када се преставила. Али ако и није директно речено да је она удовица (све се најзад не може ни рећи ни исказати), наглашено је то ипак на неки индиректан начин, као у случајевима царице Јелене, кнегиње Милице и Полихраније Чихорић.

Натпис на Богородичиној цркви на Брезавици (Бешци) истина није тако састављен као да Јелена говори о себи у првом лицу, али је то ктиторски натпис, који је без сваке сумње постао под непосредним старањем Јелениним. Сем тога он је постављен на цркви која се налази у некадашњој држави Ђурђа Страцимировића; ако се другде могло знати и не знати, у држави Ђурђевој се добро знало да ли је Ђурађ жив и да ли је Јелена његово „поздружије” или само удовица. У натпису се истиче да је Јелена кћи „светопочившег” кнеза Лазара; каже се, дакле, да је натпис из времена после смрти Лазарева. Одмах после тога стоји да је она и „поздружије господина Ђурђа Страцимировића”. Добија се утисак као да се баш хтело да нагласи, да је Ђурађ жив и да још господује у својој држави. Године 1404 Ђурађ није био жив, па због тога запис није тада постао. *Чед. Мијатовић* је грешио кад је у својој расправи о Госпођи Јели Балшићки (Српски преглед I, 1895, 18 нап. 2) писао да „словенски исписана година погрешно каже 6948, тј. 1400, место 1404, како је латински добро стављено”.⁴¹⁾ Истина, он је још тада веровао да је Ђурађ умро „почетком год. 1404” (ibid. 21). Пред крај 1411 год. Јелена се преудала за Сандаља Хранића (*К. Јиречек*, Историја Срба II, 112). 1435 год. поново је остала удовица (ibid. 138). Она је тада писала за себе да је „госпоица Елѣна многопчтенога споменѣтиа г(оспо)д(и)на воеводе Санѣдала” (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 390), а тако су је називали Дубровчани (ibid. I, 1, 392) и Степан Вукчић Косача (ibid. I, 2, 59), Сандаљев синовац, а муж њене унуке од јединца сина Балше III Страцимировића, такође Јелене. Према томе, 1439/40 год. (6948 год. од створења света, која година стоји на натпису испред оне исписане римским цифрама) Јелена није била ни „поздружије” ни удовица Ђурђа Страцимировића. Тако би та година из натписа требало да буде погрешна. Међутим она је по свој прилици тачна.

У тестаменту Јеленином од 25 новембра 1442 год. говори се о „новој цркви” у Горици. Та је црква посвећена Богородици, а подигла је њу Јелена за свој гроб. У време писања тестаментa црква још није била ни покривена. Свакако је и она имала бити покривена оловом као што се одређује за цркву Св. Ђорђа у Горици. То је сигурно „стара црква”, због које се црква Св. Богородице назива „новом црквом” (ibid. I, 1, 395—396). Тестамент је писан „с Горѣчанех” (ibid. 397). *Чед. Мијатовић* (на н. м. 18, 19) је мислио да је то неко место у Херцеговини и да нема разлике између тог места и Горице у којој су подигнуте цркве Св. Ђорђа и Св. Богородице. *Ђ. Даничић* (у Рјечнику из књижевних старина српских I, 219—220) је, међутим, с правом разликовао та два места; управо, он није био сигуран да то уствари нису три места, да није можда и Горица са црквом Св. Ђорђа различна од Горице са Богородичином црквом. По њему, прво се мсето звало Горичани; оно је идентично са „садашњим селом Горичанима на Морачи близу Жабљака”. За Горицу са „новом цр-

⁴¹⁾ У Отаџбини IX (1882) 182 нап. 1, у којој је та расправа најпре почела да излази, стоји 1434 место 1404. То је очевидна штампарска погрешка, али је њу ипак *Ил. Руварац* побијао као да је она настала због Мијатовићеве необавештености и некритичности (цетињска Просвјета II, 1893—1894, 475).

квом” Св. Богородице Даничић је мислио да је јамачно исто место са „садашњом Горицом код Подгорице”, чију цркву подигнута „в ње Прѣчистые”⁴²⁾ помиње и Иван Црнојевић и за њу каже да су је сарадили његови родитељи (*Miklosich*, op. cit. 533). Да су Горичани у Херцеговини, Мијатовић је ваљда због тога закључивао што се у почетку тестаментa помиње Јеленин састанак „8 Горъчанех” са Степаном Вукчићем Косачом (*Љ. Стојановић*, op. cit. 395). Мијатовић је тада свакако изгубио из вида, да је 1441 год. Степан Вукчић заузео Горњу Зету (*Чед. Мијатовић*, Деспот Ђурађ Бранковић I, 1880, 319; *Љ. Јовановић*, Стјепан Вукчић Косача I, Глас 28, 1891, 40). А Горичани (*Gorizane*) су у Горњој Зети (*in Centa superiori*), као што се види из једног млетачког документа (*S. Ljubić*, *Listine* IX, 1890, 408; упор. *Љ. Јовановић*, на н. м. 70). Маријан Болица у своме опису Скадарског санџаката (из 1614 год.) помиње Бешку као „*Bescagoriza*” (изд. *С. Љубић*, *Starine*, XII, 1880, 176). Због тога немамо потребе да Јеленину „нову цркву” Св. Богородице тражимо код Подгорице, као што је то чинио Даничић, не знајући за натпис на Бешци. Да цркву Св. Богородице на Бешци ваља идентификовати с „новом црквом” из Јелениног тестаментa, запазио је *Ил. Руварац*, али је ту своју идентификацију изнео као „просту тврдњу” (у својој расправи о Српским манастирима у Скадарском блату, цетињска Просвјета II, 1893—1894, 477—478). Колико ја видим, Руварац је ту своју „просту тврдњу” лепо образложио, тако да је она далеко од обичне комбинације, а сасвим близу утврђене чињенице. Као потпуно доказану ствар износи је *К. Јиречек* у чланку о Скадру и његовом земљишту у средњем веку (Гласник Географског друштва 3—4, 1914, 151 = *L. Thallóczy*, *Illyrisch-albanische Forschungen* I, 1916, 97) и *М. Шуфлај* у расправи *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien* (*Vjesnik hrv. slav. dalm. Zemalj. arkiva* XVII, 1915, 35 = *L. Thallóczy* op. cit. 235), а тако је узима и *В. Марковић* (op. cit. 147—148). Истина, *М. Пурковић* у своме Попису цркава (1938) 10, 11 сматра да су то две цркве, али то не треба схватити као одбацивање Руварчевог резултата, већ као случајну омашку.

Кад је 1442 год. црква на Бешци још била непокривена, значи да ће бити тачна 1440 год. из натписа као година зидања. И Руварац је тако мислио. Преко Л. Томановића добио је нов препис натписа,⁴³⁾ али то му није помогло да коначно одгонети која је година написана римским цифрама. Њему се чинило да стоји 1443 год., па је због тога претпостављао да је тада „метнута плоча с натписом те године урезаним од мајстора латинске вјере” (на н. м. 476—477). У најновије време *С. Штедимлија* тврди да је Е. Ласовски и ове римске цифре прочитао на снимку као 1440 год. (у чланку о Божидару Вуковићу, *Grafička revija* XII, 1938, 197 — засебни отисак, стр. 39). Тако не би било неслагања између једне и друге године у натпису.

Остало би да је 1440 год. Јелена сазидала цркву Св. Богородице на Бешци, у којој је желела да буде сахрањена. Она тада није била „поздружије” Ђурђа Страцимировића, али није била ни његова удовица, већ Сандаљева. Живела је у некадашњој држави свога првог мужа и свога јединог сина и хтела је ту и вечно да почива.⁴⁴⁾ Њен син Балша III († 28 априла 1421 год.) није сахрањен у Зети; он је умро у Србији код свога ујака деспота Стефана Лазаревића, и ту је и погребен (по Константину Филозофу, Гласник 42, 313). Ни 1440 год. кад је на Бешци зидала цркву

⁴²⁾ *Фад. М. Грујић*, Епархијска властелинства (Богословље VII, 1932, 139 нап. 64) сматра да се у повељи Ивана Црнојевића мисли на Старчеву Горицу (у Скадарском Језеру).

⁴³⁾ О томе в. *Л. Томановић*, Годишњица 35, 248. П. Миљанић је на нарочи тој хартији узимао отисак од натписа. Не види се да ли је Руварцу послао тај отисак или само свој препис.

Св. Богородице, ни 1442 год. кад је писала тестамент, Јелена није могла да жели да њен гроб буде поред гроба њеног јединца. Ако је Балшин гроб био у Београду,⁴⁵⁾ још у септембру 1427 год. Београд је дошао у мађарске руке. А ако је био у ком другом месту, у коме је деспот Стефан имао обичај да се задржава (в. *К. Јиречек*, Историја Срба IV, 122—123), Турци су ту владали (од 1439 до 1444; сем Новог Брда, које је дошло у турске руке тек 1441 год.). Тако је Јелена морала да се тиме задовољи, да заврши своје дане у држави Балшиној, и да подигне себи гробницу у земљи која је била сведок „рвања једне жене с лавом крилатим“, Јеленине борбе с Млецима за сина јединца и његов владалачки дом (ту је борбу изложио *Чед. Мијатовић*, Српски преглед I, 49—55, 82—87). Своју везаност за Зету и Балшиће Јелена је хтела јасно да истакне, па су зато у натпис дошле оне речи: „подружије господина Гюргија Страцимировика“. Онај који је састављао натпис није умео ничем другом да се досети; збунила га очевидно компликованост случаја: требало је наћи израз за однос жене према покојном првом мужу после смрти другог мужа, за кога је пошла као удовица.

За Јелену је *Чед. Мијатовић* писао да „никад не излази на позорницу историјску а да на грудима својим не носи један цвет са Косова, на коме се не зна да ли се суза претворила у бисер или бисер у сузу“. „У данима највеће славе своје — наставља Мијатовић — Јелена највећу своју славу налази у томе што је кћи јунака и мученика косовског. У свима својим писмима, политичким, и приватним, било да их пише као Балшиница или као Сандаљевица, никада она не пропушта да о себи не каже да је кћи Кнеза Лазара!“ (Српски преглед I, 17). Мијатовић је то писао у песничком заносу, али се ипак није много удаљио од чињеница и стварности. Сем натписа са цркве на Брезавици или Бешци, од Јелене имамо једну листину из 1436 год. и тестамент из 1442 год. Листином потврђује да је од Дубровчана примила новац који је „поставила с них ком⁸на⁸ на постав⁸“. У њој не каже да је кћи Лазарева, већ само наводи да је удовица Сандаљева (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 390—391). У натпису и тестаменту помиње и Лазара. Једна листина Јеленина и Балшина, која је била „scripta in letera sclava“, сачувана је у италијанском преводу (у документу у коме се она налази каже се да је она „translatada in latin“). Листина је из 1408 год.; те исте године је и преведена на италијански. Интитулација у тој листини гласи: „Nui Helena, fia che fo del signor conte Lazaro signor de Sclavonia e fu donna del signor Zorzi Strazimir signor de la parte de Zenta ...“ (*S. Ljubić*, V, 1875, 119) У документу (из 1408 г.) у коме је сачувана та листина Јелена се на сличан начин двапут помиње (*ibid.* 118). Тај се документ односи на неке размирице између Млетачке републике и Балше Стратимировића. У другом једном документу (у уговору о миру с Млетачком републиком из 1407 год.) за Јелену се каже да је „filia quondam magnifici domini comitis Lazari et consors quondam magnifici domini Georgii Stracimiri“ (*ibid.* 97). Да је Јелена волела да истиче

⁴⁴⁾ Одмах после смрти свога другог мужа, великог војводе Сандаља († 15 марта 1435 год.), Јелена је хтела „подићи православну цркву испред дубровачких капија, у којој би била сахрањена“. За ту њену молбу код Дубровчана се заузимао њен сестрић деспот Ђурађ Бранковић, али без успеха. Дубровчани су се плашили да их папа не исклучи из цркве (*К. Јиречек*, Историја Срба IV, 175). Крајем 1434 год. и Сандаљ је желео да подигне цркву и болницу испред дубровачких капија, али му то није допуштено (*J. Radonić*, Der Grossvojsode von Bosnien Sandalj Hranic — Kosača, Archiv für slavische Philologie XIX, 1897, 465). Сандаљ је био богомил (*Fr. Rački*, Врба Južnih Slovena — Bogomil i patareni, 1931², 445; *J. Radonić* у својим допунама Јиречекове Историје Срба IV, 182). Богомили су били против зидања цркава (в. *Rački*, *op. cit.* 525). Какву је онда цркву Сандаљ желео да гради?

⁴⁵⁾ Да је Балша умро и сахрањен у Београду пише *М. С. Убавкић*, Историја Срба II (1897) 141.

своје кнежевско порекло, види се из дубровачких докумената, којим Дубровчани потврђују да су примили њене оставе. Свакако у жељи да јој угоде, Дубровчани у тим својим потврдама бележе да је она кћи „славнога поменѣгѣа г(оспо)д(и)на кнеза Лазара” (ibid. 388), или само „г(оспо)д(и)на кнеза Лазара” (ibid. 389), или „славнога г(оспо)д(и)на кнеза Лазара” (ibid. 389), или „многославнога светопочившагѣо кнеза Лазара господара Срблем” (ibid. 391), или „славнога и многопочтенога светопочившагѣо г(оспо)д(и)на кнеза Лазара” (ibid. 392), или „славнога светопочившагѣо г(оспо)д(и)на кнеза Лазара” (ibid. 393). Да су Дубровчани то чинили само ради госпође Јелене, може се и по томе закључивати, што се Лазар не помиње у оној белешци испред Јелениног тестаментa, у којој се говори о заклетви духовника Никандра, калуђера Јована и Добрка Марнића⁴⁶ да „тестамень ієсть ѣчинила госпогіа Елла у свѣмъ добрѣ здравю пѣотю и ѣ свою добрѣ свієсть” и њима га предала. Тестамент је унет у званичну књигу тестамената (Testamenta Notariae 1437—1445 fol. 151) као „Testamento de Dna Jella de V. Sandagli” (М. Пуцић, Споменици српски II, 121); дакле, и ту нема Лазаревог имена.

Кад се Јелена толико поносила својим оцем, зашто је онда говорила да је он „светопочивши”, зашто није истицала да се он посветио, да је „свети кнез”? Не назива га она „светопочившим” само у натпису из Бешке, већ и у тестаменту, „у часу страшне свечаности, кад последњи пут говори пред људима али већ и као пред самим Богом” (како казује Чед. Мијајковић, Српски преглед I, 17). Тестамент је писао њен духовни отац старац Никандар Јерусалимац. Тако пише у самом тестаменту, а тако стоји и у листини Степана Вукчића, његове жене Јелене и сина Владислава, којом потврђују да су примили наслеђе од Јелене (Љуб. Стојановић, ор. cit. I, 2, 57). За тог Никандра Даничић је мислио, да је, заједно с „калуђером Јованом” (који се такође помиње у тестаменту), био калуђер у манастиру Св. Николе Врањинског (Рјечник из књижевних старина II, 158). По њему, то су они калуђери Никандар и Јован чија су имена забележена у документу тог манастира из 1454 год. (Miklosich, ор. cit. 463, 464). Кад се прихвати то Даничићево мишљење (а то чини и И. Руварац, на н. м. 477), постаје јасно зашто се Никандар назива Јерусалимцем. Он је свакако био „старац” манастира Св. Арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму, коме је манастиру цар Стефан Душан приложио Св. Николу Врањинског (повељом од 29 априла 1348 год. — Miklosich, ор. cit. 133—135). Никандар ће ваљда бити исто лице с Никоном Јерусалимским, духовником и учитељем Јелениним, коме је она писала два писма, још увек необјављена и непозната у науци (та се писма налазе у оном Зборнику који је Никон 1442 год. саставио за Јелену, уневши и један део Житија Св. Симеона од Стефана Првовенчаног).⁴⁷ У том случају Никандар би било његово великосхимничко име. Како је Јеленин тестамент писао као старац Никандар 25 новембра 1442 год.,⁴⁸ а Зборник као Никон 1442 год., што ће свакако значити 6950

⁴⁶ У Крушедолском поменику *Св. Новаковић* је нашао два помена неких „Марњника”. Бележећи то у своме раду Српски поменици XV—XVIII века (Гласник 42, 77), Новаковић је додавао: „ако не буде погрешка место Марин’ка”. Ту Новаковићеву напомену *П. Будмани* је унео у Рјечник Југославенске академије VI (1904—1910) 486, у коме, на основу помена из Крушедолског поменика, бележи: „Marinik (?), m. ime miško”. Да се у Крушедолском поменику могу да помињу неки Марнићи, види се по Добрку Марнићу. Треба додати да је *В. Даничић* мислио да се Добрко презивао Маринић (Рјечник из књижевних старина српских II, 48). Тако узима и *П. Будмани* у Рјечнику Југославенске академије VI, 476. Добрко је био Јеленин дијак (Љуб. Стојановић, ор. cit. I, 1, 393, 394; упор. *Св. Стојановић*, Студије о српској дипломатици, Глас 106, 76—77).

⁴⁷ За та писма знам по чланку *Свети. Т(омића)*, Хиландарска завеса деспотиче Еуфимије (Нова Искра X, 1911, 148). О Зборнику говори *Д. Косић* у предговору свог превода Житија Св. Симеона од Првовенчаног (1923) 8, а помиње га и *Св. Ста-*

год. од створења света (дакле, у времену од 1 септембра 1441 до 31 августа 1442 год.), то би се имало узети да је примио велику схиму негде после 1 септембра 1441 — свакако доста после тог датума — а пре 25 новембра 1442 год. Према томе, можда је један великосхимник писао тестамент кћери Лазарева, у коме се за Лазара не каже да је „свети кнез“, већ „светопочивши“.⁴⁸⁾ Не треба заборавити да се то дешавало 1442 год., када су давно већ била написана сва повесна слова и све похвале кнезу Лазару, када је Лазар увелико слављен као светац. Никандар је био Јеленин духовни отац. Морао је он Јелени објаснити да не треба за Лазара да напише да је „свети кнез“. Било би интересантно знати које је он разлоге за то наводио, шта је говорио против Лазаревог проглашавања за свеца. На жалост, о томе нема никаквих података.

Ваља додати, да би било могуће да се у Зети није тако мислило само око 1440 и 1442 год., и то можда једино у манастиру Св. Николе на Врањини⁶⁰⁾ и у Јелениној цркви на Бешци. 22 септембра 1494 год. „смерѣни и священни мнихъ Макариѣ ѿ Чръне Горы“, по наредби Ђурђа Црнојевића а „при вѣсѣ священномъ митрополите зетскомъ квр Вавиле“, штампао је Псалтир на Цетињу (поговор из Псалтира доноси *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 118—119 бр. 383; за хронологију види моју расправу О штампарији Црнојевића, Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 146—149). У Псалтиру се налази „Пасхалѣа съ лоуновыкомъ и синаѣаромъ“ (кв. 23 л. 6а — кв. 33 л. 8а), за коју се каже: „Сложенное ѿ скары Дамасквнovie, изъобрѣтенное гномъ Гюргіемъ Цръноевѣкиемъ“. *Ил. Руварац* у својим Прилошцима агиолошким (Српски Сион VIII, 1898, 527) истакао да се од српских светаца у том синаксару помињу архиепископ Арсеније, Стефан Дечански, Св. Сава и Св. Симеон. „А памет осталих српских светаца, као н. пр. Милутина краља, цара Уроша, кнеза Лазара и т. д. није ... нигде назначена“, напомињао је Руварац,

нојевић, Кад је Првовенчани завршио Немањино Житије (Глас 126, 1927, 85—86). Од Д. Костића добио је извесна ближа обавештења о Зборнику *В. Ђоровић*, који их доноси у предговору свога издања Житија Симеона Немање од Стевана Првовенчаног (Светосавски зборник II, 1938, 7—8). Костић је писао Ђоровићу да је Никон „можда, по имену судећи, онај баш митрополит, што је Константину Костенском наложио да пише Живот Стевана Лазаревића“. Он очевидно мисли на патријарха Никона (Гласник 42, 244, 325). Зборник је без сумње саставио онај исти Никон коме је Јелена писала писма (отуда се она и налазе у Зборнику), а тај је Никон био њен „духовник и учитељ“ и звао се „Јерусалимски“ (тако пише *Томић* на н. м). Патријарх Никон можда је био жив 1442 год. у доба писања Зборника (његов је последњи помен из 1434/35 год. — *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 87 бр. 266, а први помени његовог наследника Никодима II су из 1445/46 год. — *ibid.* IV, 28 бр. 6137, 6138; I, 90 бр. 282, од 14 јануара 1446 год.), али он поуздано није његов писац, јер не би пропустио да спомене своју високу титулу. — Од Никона Јерусалимца имамо и један рукопис из 1439/40 год. (6948 год. од створења света), „јамачно Шестоднев и Патерик“ (*ibid.* I, 88 бр. 277).

⁴⁸⁾ Управо, на тестаменту стоји: „въ лѣт спн [6950=1441/42] рож(а)ства Хр(и)с(то)ва аѣмъ [=1442] лѣто м(ѣ)с(е)ца ноемвриа -ко- [=25] д(ь)нь“. Тестамент нам је сачуван у препису Никше Звијездића, дубровачког канцелара, који је из године од створења света морао случајно изоставити последње слово (а = 1), па је отуд настало неслагање између једне и друге године. Упор. *Сит. Стојановић* Студије о српској дипломатици (Глас 132, 1928, 508—509).

⁴⁹⁾ Мислим да се не може претпостављати, да је у тестаменту писало „свети“, па да је тај израз у Дубровнику замењен изразом „светопочивши“. Видели смо да има примера, да су и сами Дубровчани називали Лазара „светим кнезом“. Затим, не треба губити из вида да се и у натпису на Бешци за Лазара каже да је „светопочивши“.

⁵⁰⁾ Кнез Лазар је слао прилоге и у Јерусалим *Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 88, 89; упор. *Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 199—200). Без сумње није заборављао ни тамошњи српски манастир Св. арханђела Михаила и Гаврила, под којим је у то доба био и Св. Никола Врањински. Очекивало би се због тога да се и у манастиру Св. Арханђела и у Св. Николи Врањинском гаји култ кнеза Лазара.

да затим овако настави своја излагања: „Но ко је управ саставио тај псалтир и придани синаксар, да ли штампар Макарије или који други јеромонах, и зашто је незнатик тај међу свецима поменуо св. Саву и св. Арсенија и преподобног о. Симеуна и Стефана Дечанскога, а св. краља Милутина, којег је сам цар Степан увек звао и називао „свети краљ”, и св. кнеза Лазара изоставио, ја не знам и не знам, кога да због тога пропусти окривимо, и да ли је ко крив, што са св. Симеоном и св. Савом није поменут ни велики „въ милостиняхъ” краљ Милутин, ни велики мученик косовски, св. кнез Лазар?”

Једно место из повеље монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) Ч. *Мијаџковић* је називао молитвом „којом се Кнегиња Милица моли Богу за своју децу”. Њега је та „Миличина молитва” заносила и он је о њој написао ове редове: „Никада се није на простији начин и са мање речи изказала већа и топлија љубав и дубље и безгранично поштовање жене једне према мужу; никада се мати није лепше и простије за децу своју Богу молила” (на н. м. 17). У тој се „молитви Миличиној” Лазар не назива светим, као што би се очекивало, већ „светопочившим кнезом”. Она овако гласи: „оумилосрђи се ѿ моихъ грѣсѣхъ, ѡкрѣпи моје исцедије въ благовѣри и благодѣнствѣи, да въ благочѣстїи послужеть тебѣ Богоу својемоу іакоже господињ и родитељ ихъ светопочивши кнезь”. Налази се у повељи монахиње Јевгеније за манастир Дечане. Та повеља, која је сачувана у препису и то не у целини (преписана је заједно с дечанским хрисовулама), била је позната по издању *Г. Ј. Јуришића*, Дечански првенац (1852) 41—43. Одатле је прештампао *Миклошић*, *op. cit.* 264—265, који је овако датира: 1389—1405. *Љуб. Ковачевић* је стављао ту повељу најпре у доба између 1389 и 1402 год. (Годишњица III, 1879, 444), а затим је мислио да је она из 1404 год. (Отаџбина IV, 1880, 571). Кад је повеља штампана и у Дечанским хрисовулама (Гласник — 2 одељење — XII, 1880, 137—139, 140), видело се да је датирана 9 јуна 1397 год. (због тога тај датум има Ковачевић у Годишњици X, 244). На издању Дечанских хрисовула стоји истина име М. С. Милојевића, али се у предговору каже да су се за штампање старали Ст. Новаковић и Н. Дучић, а сам Новаковић у једном писму В. Јагићу (од 5/XI 1889 год.) пише да је те хрисовуле он „издао под именом Милојевића” (В. *Јагић*, Стојан Новаковић, Годишњица 35, 1923, 307). Зато је необјашњиво што *Новаковић* у Законским споменицима (1912) 655—656 доноси одломак дечанске повеље монахиње Јевгеније по Миклошичу, задржавајући и његово датирање (1389—1405 год.).⁵¹ Да повеља нема датума, да није из 1397 год., већ из времена у које је стављају Миклошић и Новаковић (наравно, 1405 год. би се морала поправити у 1402 год. због титуле кнеза Стефана), не бисмо с њом имали никакве тешкоће. Кнез Лазар се у њој назива „светопочившим”. То би нам био довољан разлог да је ставимо пре 1390/91 год., пре преноса Лазаревих моштију, односно пре његове канонизације. Међутим, такво је датирање потпуно искључено. Не може бити сумње да је повеља из 1397 г. Откуд онда израз „светопочивши”?

У самој повељи прави се јасна разлика између тог израза и израза „свети”: док је Лазар „светопочивши кнез”, Стефан Урош III Дечански је „свети краљ”. Раније, пре ове повеље, за монахињу Јевгенију Лазар је био „свети кнез”. Тако га назива у једној повељи из времена између 1 септембра 1394 и 31 августа 1395 год. (односно од 8 јуна 1395). А тако се Лазар помиње и у једном документу написаном између 1 септембра 1395 и 31 августа 1396 год. (истина, тај документ Јевгенија није издала, али се

⁵¹ У књизи Срби и Турци XIV и XV века (1893) 240 Новаковић тачно бележи да је повеља из 1397 год.

у њему говори о аделфатима које је она основала). У овој расправи те су листине већ навођене кад су бележени помени Лазара као „светог”. Обе те листине односе се на руски манастир Св. Пантелејмона, који је на Св. Гори, изван граница и Пећке патријаршије и државе Лазаревих наследника. Пре би се очекивало да се Лазар у њима не назива светим. Ако је Лазара Српска црква прогласила за свеца, не значи да је самим тим увршћен у свеце и свих других православних цркава. По испитивању *С. Н. Смирнова*,⁵²⁾ код Руса је најстарија служба кнеза Лазара с краја XVI века. 1397 год. Дечани су били у држави кнеза Стефана Лазаревића (за то сведочи сама повеља; в. и *Ж. Јиречек*, *op. cit.* II, 104). Они су били у области Пећке патријаршије. Њихови „вѣтори хѣтитори” били су монахиња Јевгенија и њени синови; постали су то баш те године и баш на основу прилога из те повеље. Није могуће да у Дечанима Лазар није признаван за свеца,⁵³⁾ а још мање да би се на то обзирали удовица и синови Лазареви и да би због тога у повељи писали, да је Лазар „светопочивши кнез”. Рекли смо већ да немамо оригинал повеље, већ само њен препис. Можда је при преписивању, погрешком или намерно, стављено „светопочивши” место „свети”. То, наравно, не би сведочило за култ Лазара у Дечанима у то доба, али би објаснило откуд израз „светопочивши кнез” у повељи из 1397 год. монахиње Јевгеније и њених синова, кнеза Стефана и Вука. Чини ми се да би се могло дати и друго једно објашњење. Јевгенија се моли да њени синови „въ благочѣстїи послоужетъ... Богу своіеѹ іакоже господињ и родитељ их светопочивши кнезъ”. Можда је намерно избегла да каже „свети”. Лазар је постао светац својом мученичком смрћу на Косову. Јевгенија је хришћанка, монахиња, али је она и мајка. Она је молила Бога да њени синови живе „въ благочѣстїи” као што је живео њихов отац, али није имала снаге да се моли да они и умру као њихов отац. Мајка је у Јевгенији победила хришћанку и монахињу. Она је више волела да јој синови буду живи на овом свету него свеци на оном. Плашила се да напише „свети”, јер је та реч њу потсећала на Косово и на страшан „дѣнь усѣкновеѣ” кнежевог (тај је израз употребљен у поменутом документу манастира Св. Пантелејмона из 1395/96 год. — *Гласник* 24, 281). Није знала шта друго да каже, па је рекла „светопочивши кнез”. Мислила је она и на живот на оном свету и бринула се како ће њени синови и она дочекати дан страшног суда. Као монахиња и као побожна жена и добра хришћанка, желела је да буде тада „ѿ десноую” праведног судије „сѣ избранъными” Божијим „ѿт вѣка угождѣшими” њему. Такву је молитву упућивала Богу и због тога је чинила прилоге Дечанима. По тексту повеље изгледа да се Јевгенија само за себе моли, али неће бити тако; молила се она и за „исчедїе” своје, за „прѣвзлюбїенънааго... сина Стефана кнеза и Вѣлка”.

Можда смо успели да отклонимо сметњу коју за наше расправљање чини помен Лазара као „светопочившег” из 1397 год. Ако би тако било, могли бисмо на основу израза „светопочивши” да датирамо ону хиландарску повељу кнеза Стефана у којој се налази помен патријарха Данила, и на тај начин да одредимо и време када је Данило постао патријарх. Као што смо раније већ нагласили, у тој се повељи Лазар не назива „све-

⁵²⁾ Сербскіе святые въ русскихъ рукописяхъ (Юбилейный сборникъ Русск. арх. общества въ Огославіи, 1936, 186, 222).

⁵³⁾ У једном дечанском запису из времена патријарха Данила III каже се за кнеза Стефана да је син „великаго Лазара”. Тај је запис *Јуб. Стојановић* унео у своју збирку (I, 65 бр. 206) по непоузданом издању *С. Ристића*, Дечански споменици (1864) 42. Запис је из времена пре 1397 год. како *Јуб. Стојановић*, *op. cit.* IV, 1923, 20 бр. 6099 бележи по *Јуб. Ковачевићу*, *Годишњица* X, 244 нап. 80. Састављен је свакако после прогонства Вука Бранковића (1396), када су Дечани дошли у државу Лазаревића.

тим" већ „светопочившим". Та два израза немају исто значење. Напротив, кад је за Лазара речено да је „светопочивши", требало би то да значи да он тада још није био проглашен за свеца. Лазарево проглашење за свеца било је без сумње о преносу његових моштију, 1390/91 год. Према томе, повеља би била написана пре те године, или саме те године, између 1 септембра и датума преноса (који је, на жалост, непознат). У повељи се Данило помиње као патријарх, што значи да је постао патријарх пре њеног састављања. Како је патријарх Спиридон умро 11 августа 1389 год. и после њега једно време патријарх Јефрем поново управљао црквом, било би највероватније да је Данило дошао за патријарха у току 1390 год.

Повеља кнеза Стефана с поменом патријарха Данила написана је несумњиво пре Лазаревог проглашења за свеца, односно пре преноса његових моштију (1390/91 год.). Сем израза „светопочивши", који није сасвим поуздано сведочанство, имамо ми један сигуран ослонац за такво датирање. Кнез Стефан пише ово у повељи: „и сије придожжихомъ Богоу въ славоу и въ даръ прѣчистѣи Богородици и въ помѣнъ вѣчѣни и доушевноую пользоу себѣ и родителемъ моимъ, светопочившему великому кнезоу Лазароу и матерѣ кнегини Милици, и възлюбленному ми братоу Влькоу. И молимъ ти се прилежѣнѣ, прѣчистаѣа Богородице, дѣво рождѣшиѣа Христа, цара и Бога нашего, оумоли њего благооутробѣнѣ, можешѣи бо еликаа хоцешѣи, да милостивѣ будетъ намъ и небесномуу царствію сподобитъ ни въ боудоушемъ вѣцѣ". Кнез Стефан је тако могао писати само пре 1390/91 год., пре но што се сазнало да се кнез Лазар удостојио небесног царства. После 1390/91 год., кнез Стефан није имао потребе да се брине за „помѣнъ вѣчѣни и доушевноую пользоу" кнеза Лазара. „Светыѣе мощи" Лазарева, које су нађене „цѣли и нерѣшѣими, и много благовонѣе испоущающе", показале су да се он посветио. Црква је само имала да констатује ту чињеницу као тачну и истиниту. И она је то учинила, како сведоче похвале и повесна слова о кнезу Лазару.

V

У Животу патријарха Јефрема епископ Марко каже, да „помоштију Божијеју... млади Стефан кнез сбор свкупљајет и постављајут кир Данила патријарха" (Ловћенски одјек I, 94). Марко тада по свој прилици још није био епископ. Постриг мале схиме примио је од патријарха Јефрема. Тако пише сам Марко у кратком животопису свог оца јеромонаха Герасима. За свештеника и епископа хиротонисан је „в светеј сборнеј и велицеј цркви србсцей в Пеки". Тај се податак такође налази у Герасимовом животопису (изд. *Д. Вуксан*, на н. м. 87). Пада у очи да се патријарх Јефрем не помиње. Да то није случајно, и да то не треба тако тумачити, да је Јефрем можда био болестан или из којег другог разлога да није узео учешћа у једном и другом Марковом рукоположењу (за свештеника и епископа), могло би се по томе закључити што Марко ничим не казује, да је и он, као епископ, био на оном сабору на коме је Данило изабран за патријарха. Такав закључак, међутим, не мора бити сигуран. *Рад. М. Грујић* је једном приликом (у чланку о Пећској епархији, Народна енциклопедија III, 370) изнео мишљење да је Марко био пећки епископ. То ће по свој прилици бити тачно. Из доцнијег излагања видеће се да Пећ вероватно није била у држави кнеза Стефана. Марко је због тога могао да не буде на сабору. Ако Марко и није био учесник тога сабора, као савременик и као човек који је цео свој век⁵⁴⁾ провео у непосредној близини главног средишта Пећке патријаршије (или у самом том средишту), могао је да зна, и свакако је добро и знао, како је дошло до тог сабора, ко га је сазвао, где је он заседавао, ко је био и шта се све догађало на њему.

⁵⁴⁾ Рођен је у Пећи или у његовој околини 1359/60 год.

Међутим, као што смо видели, о сабору се код Марка налазе веома оскудна обавештења. По њему, сабор је сазвао кнез Стефан. Зар само он? 1375 год., када је биран патријарх Јефрем, сабор је сазван „повељниємъ кнеза Лазара и Ђоурђа иже тогда начельствоующтиихъ” (Животи краљева и архиепископа српских 384). „А што или зашто и Ђурђа Балшића од г. 1368. *кайџолика*?”⁵⁵⁾ питао се *Ил. Руварац* у својој расправи О кнезу Лазару, и на то питање давао је овај одговор: „Зато и Ђурђа повељењем, што је Ђурађ у једном делу Хума, у Требињу, у Зети и зетским странама а на име у Хвостну и Призрену господовао, те као земље господар имао и он нешто рећи у питању сазива земаљскога сабора ради избора српског патријарха у Пећи” (стр. 145). 1390 год., када је изабран Данило III за патријарха, у Зети је владао Ђурађ II Страцимировић, зет Стефана по сестри Јелени. Годину дана доцније, 1391, Ђурађ II је био принуђен да тражи помоћ од папе Бонифација IX, па је тада „утврдио... као свога наследника римску цркву ако би он умро без законитих или природних синова” (*К. Јиречек*, ор. cit. 98). Од 1377 год. Твртко I Котроманић називао се српским краљем. Он је био и крунисан за краља, и то по свој прилици у Милешеви, код гроба Св. Саве. Да је крунисање обављено у Милешеви, знамо из причања Орбинијевог. Од истог писца сазнајемо да је чин крунисања извршио милешевски митрополит.⁵⁶⁾ Твртко је имао у својој власти „један добар део старих рашких земаља, са неколико важних хисториских места” (*В. Ћоровић*, краљ Твртко I, 38). По мишљењу *Ил. Руварца*, Твртко је био католик (Зборник Ил. Руварца I, 1934, 498). Тако мисли и *Вл. Ћоровић* (ор. cit. 93), иако је *В. Глушац* доказивао да „нема никакве сумње, да је Твртко био православни хришћанин” (Прилози IV, 1925, 19—20). *М. Пурковић* је, у својој књизи Авињонске папе и српске земље (1934) 86—89, покушао да брани тезу православља Твртковог. Док је *Мих. Ј. Динић*, поводом Пурковићевих разлагања, писао да је за њега „питање дефинитивно решено” и да је он убеђен у то да је Твртко био католик (Југословенски историски часопис I, 1935, 151), дотле *Н. Радојчић* налази да ће пре одговорати истини да је Твртко био православне вере (Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, 1936, 388). Без „повељенија” Ђурђа II и Твртка I сабор се и могао сазвати, али не знам да ли би тада на њему били зетски митрополит (из државе Ђурђеве) и митрополит милешевски (из државе Тврткове)⁵⁷⁾. Судећи по причању епископа Марка у Животу патријарха Јефрема, и сабор који је изабрао патријарха Спиридона (пре 17 маја 1379 год.) није сазван по наредби Балшића (тада је био Балша II) и краља Твртка. Марко пише да „христољубиви... кнез Лазар и сбор... постављају Спиридона на патријаршки престол” (Ловћенски одјек I, 94). У једном позном препису тог Марковог списка изрично се каже да Лазар „состави сабор” (Starine XVI, 1884, 39).

⁵⁵⁾ И Ђурђев старији брат Страцимир постао је исте године католик, али је зато ипак умро као православни монах Сава († 1371/72 год.) и сахрањен је у манастиру Св. Арханђела код Призрена. задужбини цара Стефана (*Рад. М. Грујић*, Гласник Скопског научног друштва III, 1928, 265—266).

⁵⁶⁾ *М. Orbini*. Il regno degli Slavi (1601) 358. Упор. *В. Ћоровић*, Краљ Твртко I Котроманић (1925) 40—42; *Мих. Ј. Динић*, О крунисању Твртка I за краља (Глас 147, 1932, 135, 143).

⁵⁷⁾ Ако је после пропасти државе Николе Алтомановића (крајем 1373) Будимље дошло у Тврткове руке (в. *Мих. Ј. Динић*, Један нови податак о Николи Алтомановићу, Гласник Скопског научног друштва XII, 1933, 257), онда је у Твртковој држави био и будимаљски митрополит (иначе би био у држави Вука Бранковића, како се за Будимље домишљао *Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 218). А ако је будимаљски митрополит био под Твртковом влашћу, био је ваљда и лимски епископ, чије је седиште било у манастиру Св. Петра и Павла код Бијелог Поља (в. *Рад. М. Грујић*, Лимска епископија, Народна енциклопедија II, 570).

У држави Вука Бранковића била су три митрополита: грачанички (липљански), призренски⁵⁸) и скопски.⁵⁹) Вук је држао и један део Хвосна (*Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 218), али под њим свакако није био манастир Мала Студеница, у коме је било седиште хвостанских митрополита. До тог се закључка долази на основу података из повеље кнеза Лазара (1380/81 год.) и монахиње Јевгеније (1394/95, односно 8 јуна 1395 год.). Манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори кнез Лазар је приложио „цркви⁸ Спасов⁸ § Хвосн⁸ коњ митрополие хвостънское” (Гласник 24, 257), а монахиња Јевгенија са синовима тај је прилог потврдила (*ibid.* 274). Кад је црква „код митрополије” била у држави Лазаревој, у њој је свакако била и сама митрополија, манастир Мала Студеница.

К. Јиречек (ор. cit. II, 104; IV, 87) пише, да су од Вукових области, после његовог прогонства, Лазарева удовица и њени синови добили „и седиште патријаршије Пећ”. Тако је мислио и *Стј. Новаковић* (Срби и Турци XIV и XV века, 239, 252), на кога се Јиречек и позива. Јиречек упућује и на расправу Горњи Ибар средњег века од *Авр. Н. Појовића* (Годишњица 26, 1907, 157—158), али, колико ја видим, Поповић не говори о Пећи. Да је Пећ била у држави Вуковој,⁶⁰) може се закључити из Завештања епископа Марка, које потиче из времена кад је Бранковићима враћена њихова очевина. Епископ Марко је подигао цркву Св. Ђорђа (т. зв. Нову цркву) „на мѣстѣ рекомѣм Ждрѣлникѣ” и њој учинио Завештање 19 јула 1411

⁵⁸) *Стј. Новаковић* је писао да је Призрен био у рукама Вука Бранковића и после Косовске битке (Срби и Турци XIV и XV века, 239). Ако је тачно да је после марта 1393 год. Вук био источни сусед млетачког поседа код Љеша (како *Љуб. Ковачевић* Годишњица X, 239 наводи по К. Хопфу), онда је и у то доба Призрен припадао Вуку. *С. Норф*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (Griechenland VII, 1870, 96), за то се позива (у нап. 23) на Млетачки архив (Misti XLII fol. 314v, 315v). *Ковачевић* (на н. м. 239 нап. 64) бележи: „У Mon. Spect. нема ове листине”. Она се не помиње ни у збирци Acta Albaniae II (1918). Треба имати на уму да се Хопф (не знам из којих разлога) у цитирању не слаже с другим архивским испитивачима. — *Љуб. Ковачевић* (на н. м. 245) мисли, да су кнегиња Милица и њени синови после Вуковог прогонства држали „и призренски крај, ако су њиме тада Срби владали”. — По мишљењу *М. Sufflaya*, Srbi i Arbanasi (1925) 97, Призрен „dobiva prolazno (oko 1372), za vrijeme dobrih odnosa knezova Balšića s kurijom, svoga faktičnog katoličkog biskupa (frater Johannes episcopus Prisenensis)”. За тог епископа Јована *Јиречек* (ор. cit. III, 112 нап. 4) је мислио, да није био призренски епископ, већ „episcopus Priscensis” у архиепископији драчкој који је столовао у садашњој Прешји, између Ишима и Тиране”. Против тог Јиречековог мишљења пише *М. Шуфлај* (Vjesnik hrv. slav. dalm. Zemalj. arkiva XVII, 22 нап. 2 = Thallóczy, Illyrisch-albanische Forschungen I, 217 нап. 1). Упор. Acta Albaniae II, 76 бр. 326 нап.

⁵⁹) По *К. Јиречеку* (ор. cit. II, 79, 97; IV, 86, 87, 96), Скопље је било у рукама Вука Бранковића 1377 год. Од Вука су га Турци узели 6 јануара 1392 год. Први податак Јиречеков потиче из Вукове повеље Хиландару од 1376/77 год. (*Стј. Новаковић*, Законски споменици 452—453; *Korablev*, на н. м. 534—535). Други је податак из једног записа; Вук се у њему не помиње *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 56 бр. 177). Да је Скопље после 1377 а пре 1392 год. поново било у држави краља Марка, мисле *В. Радвановић* Скопље (Народна енциклопедија IV, 1929, 157), *Јов. Хаџи-Васиљевић*, Скопље и његова околина (1930) 468 и *Рад. М. Грујић*, Скопска митрополија 188. С тим се слаже *Ив. Снџаров*, на н. м. 80, 123. Он се позива на чињеницу да је Марков брат Андрејаш 1388/89 год. подигао манастир Св. Андреје у близини Скопља (*Љуб. Стојановић*, ор. cit. IV, 17—18 бр. 6079—6084). Међутим, на основу те чињенице не мора се изводити закључак, да у то доба Скопље није припадало Вуку. Могао је Вук држати Скопље, а Андрејаш околину манастира (упор. *В. Ђоровић*, Историја Југославије 195, 204). Сва села која је Андрејаш дао манастиру налазе се или код самог манастира или западно од њега; ниједно није на северу или на истоку од Скопља (в. *Ј. Х. Констанијино*, Гласник VIII, 1856, 143; *И. Јастребов*, Гласник 57, 1884, 50—51; *Ж. Ташић*, Трагом велике прошлости, 1929, 196 — село Длбочица није идентично с Глубочицом „на граници качаничког и тетовског округа”, као што је мислио Јастребов).

⁶⁰) *В. Марковић* је мислио да Пећ није била у Вуковој власти. То се види из његове карте државе кнеза Лазара, коју је *Стј. Стојановић* објавио у својој Историји српског народа, 2 изд. (1910) 160, 3 изд. (1926) 190, а затим у своме Историском атласу (1934³) 51.

год. По мишљењу *Д. Вуксана*, Ждрелник је „исто што и Ждрело” и, према томе, ту цркву „треба тражити негдје око Пећи” (Ловћенски одјек I, 86). У Завештању се одређује „да имаа тази цркъвъ светаго Георгіа на слоужбѣ коудѣ ѿбдрѣжи мегіа виноградища Ждрѣлничкога до Сѣчене стѣне...” (*Љуб. Сѣојановић*, Стари српски записи и натписи IV, 23 бр. 6112). *Вуксан* (на н. м.) бележи да се „Сјечена Стијена налази... у руговској клисури на петом километру од Пећи”. Због тога сам дошао на мисао, да би ту Маркову цркву Св. Ђорђа можда требало идентификовати с Марковом црквом у селу Љевоши код Пећи (о томе говорим у расправи о епископу Марку, Југословенски историски часопис V, 1939, 209—212). Сем „виноградища Ждрѣлничкога”, црква Св. Ђорђа је добила „на слоужбѣ” и Јоакимове лази који се налазе „по ѿнои странѣ оус-потокѣ”, затим „пещерѣ кон Кѣзмикіа пещере, коју кѣписмо оу попа Драгана и од Гюр’гіа Миравовикіа за готове динаре, и лозие кое коуписмо ѣ Радослава Барановикіа и у Ратка за шесть литрѣ сребра готова”. Непосредно иза овог набрајања у Завештању пише: „кое ми допусти господињ деспотѣ и госпогіа Мара”. На први поглед изгледа да је за „лозије” било потребно допуштење од деспота и госпође Маре. Међутим, не може бити сумње да тако не треба разумети текст Завештања. Допуштење се односи на све што је приложено цркви. Под деспотом се, наравно, мисли на Стефана Лазаревића, а госпођа Мара је његова сестра, удовица Вука Бранковића.⁶¹⁾ Кад се од њих имало да тражи допуштење, значи да су они били „тогда благочтиво госпоствујушти” у том крају (под тим именом они се у Завештању више пута помињу). То њихово господовање треба овако схватити: тим је крајем Мара управљала, а над собом је признавала власт деспотову. У то доба, око 19 јула 1411 год., био је жив само један син Марин, Ђурађ. Мара је управљала у његово име. Тада је Ђурађ био у војсци султана Мусе;⁶²⁾ вратио се у своју земљу тек у октобру 1412 год. За време његовог одсуства Мара га је измирила са деспотом Стефаном (*К. Јиречек*, ор. cit. 116). Да је Мара то свршила пре 19 јула 1411 год., види се по томе што се у Завештању помиње она заједно с деспотом. После тог измирења Ђурађ није био „in der inneren Verwaltung ganz frei und unabhängig”, како је мислио *Ст. Сѣојановић* (*Archiv für slavische Philologie* XVIII, 447). У каквом је положају Ђурађ био према деспоту да се закључити из Завештања. До таквог смо закључка већ дошли у овом раду. Говорило се, управо, о Мари, али то важи и за Ђурђа, пошто га је Мара само замењивала. Као што смо напред видели, Завештање нам казује да је околина Пећи 1411 год. улазила у оне области којима су управљали Бранковићи. Тим су крајем они могли завладати 1409 год., за време буне Вука Лазаревића. Али у том случају деспот Стефан би тражио натраг тај крај и свакако би га добио пре измирења. Због тога изгледа вероватно да су га

⁶¹⁾ По једној белешци у Призренском поменику, умрла је 12 априла 1425 год., односно 6933 год. (Гласник 42, 11 = *Љуб. Сѣојановић*, Стари српски записи и натписи I, 75 бр. 237). 6933 год. имају и неки наши млађи летописи (*Љуб. Сѣојановић*, Стари српски родослови и летописи 226 бр. 636, 290 бр. 1131); други летописи бележе 6932 (= 1423/24), 6934 (= 1425/26) и 6935 (= 1426/27) год. У неким летописима записан је и датум Марине смрти, али не 12 већ 14 април (*ibid.* 226 бр. 636).

⁶²⁾ Писмо Марино и Ђурђево упућено Дубровчанима (налази се „у другој књизи Div. Cancellarie 1408 код 26 новембра 1411”) није из новембра 1411 год., као што је мислио *К. Јиречек*, Споменик XI, 60 (по *Љуб. Сѣојановићу*, „пре 26 новембра” — Старе српске повеље и писма I, 1, 161). У новембру месецу то је писмо логофет дубровачки Руско Христифоровић „исписао... ѿдѣ рѣчи на рѣчи”; писано је раније, свакако пре 19 јула 1411 год. (кога дана, како сведочи Завештање, Ђурађ није био у својој земљи). Тако је писмо деспота Стефана од 28 маја 1411 год. „исписано” у истој дубровачкој књизи код 11 октобра 1411 год. (*К. Јиречек*, на н. м. 59; *Љуб. Сѣојановић*, ор. cit. 208).

Бранковићи добили 1404 год., када им је повраћена очевина.⁶³⁾ Према томе, тај крај је био и под Вуком Бранковићем. Вук га је држао по свој прилици још од 1378 год. од смрти Ђурђа Балшића.

Да су наша извођења тачна, да смо правилно разумели и добро протумачили податке из Завештања, сведочи једна повеља написана 14 октобра 1410 год. „(оу) Пеки”. Њом су Ђураћ и Мара приложили „село Коузмино на Ситнице”⁶⁴⁾ манастиру Св. Павла на Св. Гори (Споменик III, 32). Да тај прилог учине, договорили су се „еще соушоу живоу Лазароу” (трећи, најмлађи син Вука Бранковића, погубљен у петак 11 јула 1410 год.).⁶⁵⁾ Вредност ове повеље као сведочанства да је 1410 год. Пећ била у држави Ђурђа Бранковића могла би се на овај начин оспоравати. Ђураћ је могао бити у Пећи због Патријаршије⁶⁶⁾ или из кога другог разлога. Није Пећ морала да буде у његовој држави. Зар деспот Стефан⁶⁷⁾ и сам деспот Ђураћ⁶⁸⁾ нису издавали повеље и у Будиму? Заиста је тако. Само не треба нешто заборавити. Да Ђураћ буде у Пећи и да ту изда повељу, требало би да Пећ буде у рукама неког Ђурђевог пријатеља. А у то доба Пећ је могла бити једино деспота Стефана, ако није била Ђурђева. С деспотом Стефаном Ђураћ је био у непријатељству, можда још од буне Вука Лазаревића (1409), а свакако из времена битке на Златном Рогу (15 јуна 1410), када је Ђураћ (заједно са својим братом Лазаром и са деспотовим

⁶³⁾ *См. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, 254, 270, 295. Управо, по Новаковићу то је било крајем 1403 год. (в. нап. 35 у овој нашој расправи). Новаковић је мислио да пре битке код Ангоре (1402 год.) Бранковићи „нису имали никакве државе”; они су, по њему, „живели као приватни људи” „може бити у Вучитрну... или гдегод око Звечана”. Да је то Новаковићево мишљење нетачно показао је *К. Јиречек* у својој критици (*Archiv für slavische Philologie* XVII, 1895, 262—263). Упор. и *Авр. Н. Пойовић*, на н. м. 157—158. *А. Ковачевић* и *Ј. Јовановић*, Историја српскога народа II, 1, 10 узимали су да су Бранковићи добили своју очевину 1398 год. Некадашње земље Вука Бранковића Бајазит је тада одузео од Стефана Лазаревића због тога, што је Стефан покушао да се одметне од његове власти и да приђе Мађарима. *См. Смилоновић* (у критици на Новаковићеву књигу Срби и Турци XIV и XV века, посебни отисак, стр. 30) изнео је мишљење да су Бранковићи „повраћени у своје господство по свој прилици крајем 1401 г.”.

⁶⁴⁾ Данас Кузмин у срезу грачаничком. То се село без сумње тако зове по неком Кузми, коме је раније припадало. 22 децембра 1405 год. на двору Бранковића у Вучитрну био је „Михаил Коузмик” (*Љуб. Стојановић* ор. cit. I, 1, 154). Да није он син тога Кузме? Можда се по тим Кузмићима назива она „Кузмина пештера” која се помиње у Завештању епископа Марка. *Д. Вуксан* (на н. м. 86) чита „Кузмина Пештера” (ако то није штампарска погрешка) и каже да није могао дознати где је била. Налазила се, наравно, негде у околини Пећи. Ако је та пештера заиста припала Кузмићима, властеској породици из државе Бранковића, онда би се и то могло да узме као потврда, да је Пећ била у рукама Бранковића.

⁶⁵⁾ По Константину Филозофу, Гласник 42, 298, 299. Летописи имају разне датуме (*Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 222—223 бр. 616).

⁶⁶⁾ По *В. Марковићу*, „Патријаршија је била из Пећи пренесена у Жичу, где се помиње већ почетком 1382 год.” (Православно монаштво 126; упор. и стр. 69 нап. 16). То није потпуно тачно. Патријаршија је и доцније бивала у Пећи, као на пр. за време патријарха Саве V (умро после 1407 а пре 1416 год., 7 октобра). Сава је био у Пећи о смрти и погребу бившега патријарха Јефрема, 15 јуна 1400 год. (Ловћенски одјек I, 94—95). Био је и 1407 год., када је Јефрем канонизирао (*Starine* XVI, 40; упор. *Иларион Зеремски*, Гласник Патријаршије XI, 119 = Из историје 66). — Да су патријарси, почевши од 1382 год., „или стално, или већином становали у Жичи”, мислио је *Иларион Зеремски*, Гласник Патријаршије XI, 117 = Из историје 58.

⁶⁷⁾ На Стефановој повељи стоји: „Datum Xde in festo beatorum Viti et Modesti martirum, anno domini M^{то} CCCC^{то} XXIII^{то}” (*Thallóczy L. és Alldásy A.*, Monumenta Hungariae historica, Diplomataria 33, 1907, 71; они тврде да је повеља из 1426 год., па по њима и *К. Јиречек*, Историја Срба II, 126 нап. I; IV, 123). Повеља је, дакле, издата на Видовдан. У њој се не каже да је то дан светога кнеза Лазара. Није се ни могло рећи. Повеља је дата једном католичком манастиру („beati Laurentii martiris supra Budam”).

⁶⁸⁾ 20 априла 1443 год., дакле у доба када је његова деспотовина била под Турцима — *Thallóczy és Alldásy*, на н. м. 143.

братом Вуком) прешао на страну султана Сулејмана, док је деспот остао веран султану Муси (*К. Јиречек*, ор. cit. II, 114). Према томе, да је Пећ била деспотова, Ђурађ у њој не би могао бити 14 октобра 1410 год. Међутим, он је тог дана не само био у Пећи, већ је и повељу издао. Значи, Пећ је била његова.

Када је писао о Вуку Бранковићу (у Годишњици X, 1888), *Љуб. Ковачевић* је налазио да је Вук „збачен с престола ако не пред битку с Мирчом, а оно на скоро после ње” (стр. 245). Као датум те битке Ковачевић је узимао 10 октобар 1394 год. (уосталом, све до 1927 год. било је опште мишљење да је тај датум тачан). Да је Вук збачен око тог датума и да су његове области тада дошле под власт кнегиње Милице и њених синова, Ковачевић се, поред осталог, позивао и на две повеље: једна је из 1394/95 год. (односно од 8 јуна 1395 год.), а друга је из 1397 (од 9 јуна те године). Обе те повеље већ су више пута навођене у овом раду. И једна и друга потичу из канцеларије монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) и њених синова. Прва је дата манастиру Св. Пантелејмону на Св. Гори. У њој се наводе и прилози властеле („А јаже нашими властели приложеннаа, сѣтъ сѣа” — *Гласник* 24, 274). Од тих прилога Ковачевић нарочито истиче цркву Св. Јована Претече у Црколезу,⁶⁹ коју су приложили војвода Новак и његова жена Видослава,⁷⁰ и цркву Св. Богородице у Драгобиљу, коју је приложио логотет Лука. Ковачевић то чини због тога, што се „село Црколез с црквом св. Јована налази... северно [треба: североисточно] од Пећи шест часова, на путу који води у Пећ”, а Драгобиље „је, пак, у Острозубу, од прилике исто толико источно [треба: југоисточно] од Пећи, на извору једнога потока, који утиче у Мирушу, леву притоцицу Белога Дрима” (Годишњица X, 243). Друга повеља на коју се Ковачевић позива односи се на манастир Дечане. То је она иста повеља о којој смо раније расправљали (у њој се за кнеза Лазара каже да је „светопочивши”). Кад су кнегиња Милица и њени синови 1397 год. имали Дечане у својим рукама и када је њихова властела 1395 год. држала Црколез и Драгобиље, значи да су они у то доба „владали целом пећском облашћу”. Такав је закључак изводио *Љуб. Ковачевић* (Годишњица X, 245). Он изрично не каже, али се из целог његовог излагања види, да је пећка област раније припадала Вуку Бранковићу.⁷¹ После Ковачевићеве расправе о Вуку Бранковићу (1888) објављени су нови извори, који су показали да је Вук имао своју државу још крајем 1395 а можда и почетком 1396 год. (*К. Јиречек*, *Споменици српски*, *Споменик* XI, 1892, 40—44; документа на нашем језику прештампана су код *Љуб. Стојановића*, *Старе српске повеље и писма* I, 1, 142—146). Ковачевић је, наравно, одустао од своје хронологије Вуковог збацивања с престола. У Историји српскога народа (II, 1, 10) он тај догађај ставља после битке код Никопоља (септембра 1396).

⁶⁹ О тој цркви в. *С. Смирнов* и *Ђ. Бошковић*, *Старинар* — 3 серија — VIII IX (1934) 258—260.

⁷⁰ Војвода Новак је приложио и „село на Топлици Бисерк⁸” (*Гласник* 24, 274). Данас више нема у Топлици села с таквим именом (*М. А. Марковић*, *Топлица у прошлости*, 1933, 36). Новак се идентификује с Новаком Белоцрквљем, кога је 1398 год. погубио Стефан Лазаревић (*Љуб. Ковачевић*, *Отаџбина* IV, 290 нап. 2; *К. Јиречек*, ор. cit. IV, 131 нап. 7, 157). Гроб Видославе, жене војводе Новака, по свој прилици се налази у цркви Св. Јована Претече у Црколезу (*В. Ђоровић*, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* I, 1936, 91).

⁷¹ У Годишњици X, 231 *Ковачевић* пише да је Вук од Балшића заузео Призрен и призренску област. Да је Вук тада завладао и Хвосном (пећком облашћу) Ковачевић каже у својој Историји српскога народа I (1895—6) 142, коју је изradio у заједници с *Љуб. Јовановићем*. — Ковачевић је знао за Ђурђеву повељу потписану у Пећи 1410 год. Он је у Отаџбини V, 650 нап. 41 помиње по *Миклошичу* (ор. cit. 277), који је бележи по *Д. Аврамовићу* *Описаніе* 75 и Св. Гора 118. Доцније је од *Љуб. Стојановића* добио њен препис (Годишњица X, 220 нап. 13).

Тако је мислио и *Св. Станојевић*, који је сасвим оправдано замерао *Св. Новаковићу*, што се у књизи о Србима и Турцима XIV и XV века (1893) 236, 251 држао старе Ковачевићеве хронологије (сепаратни отисак Станојевићеве критике, стр. 28—29). *Станојевић* је ново Ковачевићево датирање задржао и у својој Историји српскога народа (1926³) 197. То је датирање прихватио и *В. Ђоровић* (у чланку Лазаревић Стеван, Народна енциклопедија II, 523; затим у Историји Југославије, 1933, 208). *Р. Јиречек* је на једном месту тако писао, да изгледа као да и он сматра, да је Вуково прогонство било после битке код Никопоља ((Geschichte der Serben II, 1, 1918, 135 = Историја Срба II, 104). Међутим, по Јиречековом писању на другом месту излази да је то било 1395 год. (Staat und Gesellschaft IV, 1919, 2 = Историја IV, 87). Ако ова друга Јиречекова хронологија није обична омашка (настала под утицајем *Св. Новаковића*, чију књигу Срби и Турци XIV и XV века Јиречек на том месту цитира), треба онда узети да је Вуково прогонство Јиречек стављао крајем 1395 год. (због документа у Споменику XI).

Кад је Вук владао до краја 1395, а можда и до краја 1396, како је могао да држи Пећ у својим рукама, а да Црклез и Драгобиље буду под влашћу властеле монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) и њених синова? То је питање које се само од себе поставља и на које нам ваља одговорити. Граница између Вукове државе и државе Лазаревића морала је ићи поред саме Пећи. Не сведочи за то само Црклез, већ и Мала Студеница, која је много ближа Пећи. Видели смо напред да је Мала Студеница несумњиво била у држави кнеза Лазара. Да је била и у држави Лазаревића, имамо два јасна сведочанства. Монахиња Јевгенија са синовима потврдила је манастиру Св. Пантелејмона цркву Спасову код Мале Студенице, коју је кнез Лазар био приложио. Између Мале Студенице и Пећи, отприлике на пола пута, налази се село Дубово. То је оно „8 Подгори село Дубово“ које је манастиру Св. Пантелејмона приложио Богдан Радужевић, властелин Лазаревића. У повељи је Богданов прилог поменут заједно с прилозима остале властеле (Гласник 24, 274). Ковачевић га вероватно због тога није истакао што није знао где је Подгор и у њему село Дубово (о томе пределу в. чланак *В. Радовановића*, Подгор метохиски, Народна енциклопедија III, 416). Са тим местима на североистоку од Пећи не чини ми се да може бити тешкоћа при утврђивању Драгобиљем. Оно је на југоистоку од Лазаревића. Сасвим је друкчије са Дра међа између Вука Бранковића и Пећи, у Подрими (о томе пределу в. *В. Радовановић*, на н. м. 426). Нису могли Приштина, Пећ и Призрен да буду у рукама Вуковим, а Драгобиље да припада једном властелину Лазаревића. То би значило да се држава Лазаревића као клин увлачила у средину Вукове државе и да је Вукова држава имала сасвим неприродан облик. Да је у доба издавања повеље (1394—1395, односно 8 јуна 1395 год.) Драгобиље било под Лазаревићима, не може се спорити, јер за то сведочи сама повеља. Али то не значи да је оно увек било у њиховој држави, да раније није било под Вуком Бранковићем. У његовој близини налази се село Ораховац (о њему в. чланак *В. Радовановића*, на н. м. 211). Око 1405 год. то су село приложили Хиландару синови Вукови Гргур, Ђурађ и Лазар и удовица Вукова Мара (Гласник XI, 141—143; *Korablev*, на н. м. 552—553). По свој прилици оно је било и у држави Вуковој. А ако је оно било под Вуковом влашћу, било је свакако и Драгобиље. До истог се закључка долази и на основу друге једне чињенице: 15 октобра 1406 год. госпођа Мара са синовима приложила је хиландарској болници сто унача од трга у Хочи (*Св. Новаковић*, Законски споменици 464—465), а Хоча је такође у Подрими, у близини Ораховца. Казали смо напред да је цркву Св. Богородице у Драгобиљу приложио логотет Лука. Манастиру Св. Пантелејмона на Св. Гори Лука је дао ту цркву „св сели и св метохомь“. Међу тим приложеним селима ваљда је

било и само Драгобиље. Можда је Лука био властелин Вука Бранковића, па се одметнуо од њега и пришао Лазаревићима. 21 новембра 1392 год. једну Вукову повељу „Лоукачъ писа оу Приштинѣ” (*Miklosich*, op. cit. 223; *Korablev*, на н. м. 551), а име Лукач је „isto sto... Luka (valja da je augm.)”, по Рјечнику Југославенске академије VI (1904—1910) 208. Ја се ипак не могу да одлучим, да изједначим логотета Луку с тим Лукачем. То не могу да учиним због тога, што ми изгледа да ће *Ђ. Даничић* (Рјечник из књижевних старина II, 24) имати права, кад пише да је тај Лукач „исти може бити” с оним Лукачем који је био војвода синовима Вуковим.⁷²) Војвода Лукач се налази међу сведоцима („милосницима”) на повељи госпође Маре и синова њених Гргура, Ђурђа и Лазара, који су они издали Дубровчанима 29 децембра 1405 у Вучитрну (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 154). То је онај „vayvoda Luchatio” који је 22 априла 1426 год. био у Вучитрну (*Vuolatern*) „in curia... magnifici et potentis domini, domini Georgii quondam Vulchi” (*Ј. Шафарик*, Гласник XIII, 1861, 242 = *С. Љубић*, Listine IX, 1890, 7). Кад би логотет Лука из 1395 год. био исто лице с Лукачем писцем повеље из 1392 год., а овај пак идентичан с војводом Лукачем из 1405 и 1426 год., значило би да се он прво звао Лукач, па Лука и најзад опет Лукач. То ми не изгледа вероватно.

Са три митрополије у својој држави, а вероватно имајући под својом влашћу и само главно средиште Патријаршије, манастир Пећку патријаршију, Вук Бранковић је могао тражити да се без његовог знања и одобрења не врши избор новог српског патријарха. Кад је Спиридон биран за патријарха, био је други однос између двора у Крушевцу и оног у Приштини. Кнез Лазар је био таст Вуков, чију је врховну власт, бар у извесном смислу, признавао његов „вазљубљени син господин Вук”.⁷³) Због тога је епископ Марко, говорећи о сабору на коме је изабран патријарх Спиридон, могао поменути само Лазара. После битке на Косову у Крушевцу је владала кнегиња Милица у име свога малолетног сина Стефана (до 1392 или можда до 1393 год.), а затим сам кнез Стефан. Њихову врховну власт Вук сигурно није признавао. За то имамо једно сведочанство. С Турцима се Милица помирила ускоро после Косовске битке (по *В. Ђоровићу*, Историја Југославије 203, већ „крајем год. 1389”). Вук је „сложио мир с Турци” и „приложио се великому господару цару Бајазиту” тек 1392 год. (*Miklosich*, op. cit. 222—223; *Korablev*, на н. м. 550—551). Значи, мир који је Милица закључила није важио и за Вука. Веза између Крушевца и Приштине, која и раније није била у виду неке формалне потчињености,⁷⁴) сада је била потпуно прекинута. Тај прекид свакако није поколебао и црквено јединство. Доцније, у доба последње распре између Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, дошло је до раздора и у цркви. То се види из Константиновог причања. По њему, кад су се у октобру 1412 год. коначно измирили деспот Стефан и Ђурађ Бранковић, Бог „растоиештеи се оуды црковънии въ иедино събра” (Гласник 42, 304).

После непуна два месеца од Косовске битке умро је патријарх Спиридон (11 августа 1389 год.). Тада се није могло ни мислити на избор новог патријарха. „Богомръсции же ѿны Измаилти, иако же мало пождавше, пакы иако же пчелы просыпаше се, и въсоу землю нашѣ протекше, не

⁷²) Упор. *К. Гиречек*, op. cit. IV, 132. Да се по том Лукачу зове данашња Локач махала у Приштини, мисли *А. Урошевић*, Вучитрн (Гласник Скопског научног друштва XIX, 1938, 219).

⁷³) Тако стоји у једном запису (из 1386/87 год.) на књизи писаној „повелѣньемъ господина Вљка” (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 50 бр. 157).

⁷⁴) Вук је био „сарадник кнеза Лазара”, како лепо каже *В. Ђоровић*, Бранковић Вук (Народна енциклопедија I, 259).

бо бће кѣ томꙋ кого възбраніающа тѣмъ. Не бѣ злоба юже не сътворише". Тако се описује стање после Косова у Повесном слову и похвали кнезу Лазару (с краја XIV века — Гласник XI, 112). Кнегиња Милица је губила веру у спас државе. 12 октобра 1389 год. дубровачко Веће умољених (Consilium rogatorum) донело је закључак, „quod debeat acceptari pectitio ambassiatorum domine Comitisse uxoris condam comitis Laçarij, petentis in casu, si sibi placuerit, possit mittere bona sua et es sum et venire cum sua comitiua libera et francha, et libere et secure recedere et reportare omnia sua ad sum beneplacitum" (Archiv für slavische Philologie XVIII, 417). И епископ Марко пише, да су Турци стално ратовали и да се због тога сабор није могао да састане (Ловћенски одјек I, 94). За цркву је био спас што је још живео бивши патријарх Јефрем. Свакако на молбу кнегиње Милице и Вука Бранковића,⁷⁵) Јефрем се примио да привремено управља црквом. Он није могао „презрети својих чед мољенија и црковног нестројенија", каже епископ Марко (ibid.). Јефрем је тада имао седамдесет седам година. На „старост и немошт" жалио се још пре десет година. Због тога је и оставио патријарашки престо. Дошла су зла времена. „Велика цркви вдовствујет". Морало се заборавити и на старост и на немоћ. „И паки к својему стаду добри пастир приходит и о них промишленије по цркви подвизаје се и душу своју о људех полагајет" (ibid.). Седи патријарх чини све што може. Напреже последње своје снаге. И иначе тешка дужност архијерејска и архипастирска била је тих дана још тежа и још заморнија. Није било изгледа да ће се прилике поправити. Вук Бранковић је гледао да обезбеди склониште за себе и своју породицу. 9 маја 1390 год. Дубровчани су обећавали Вуку да ће га примити у свој град са женом, децом и њиховом ризницом. То су му обећање давали, „ако ли би дошло до тогаи врѣмена, ша Бог не даи, тер не ѝзможѣ господињ Влкѣ дрѣжати земљу срѣпскѣ нѣ га ижденѣ Ўгри или Тѣрци или тко ини" (*Љуб. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I, 1, 140—142). Црква се није могла оставити у рукама честитог, али изнемоглога старца. О томе је сигурно мислила и кнегиња Милица. За Вука то можемо да претпоставимо са још већим оправдањем.

Зар да се о цркви не стара онај који је своје православље онда посведочио, када се ваљало бринуту за себе и своју породицу и када је требало смишљати, како да се сачува и сам живот, а не само слобода и богатство? Вук од Дубровчана није тражио само уточиште, већ и право

⁷⁵) Кад је изабран Спиридон за патријарха (пре 17 маја 1379 год.) Јефрем „отходит к манастиру цара Стефана светих архистратиг и тамо безмлвствујет 9 лет" (пише епископ Марко, Ловћенски одјек I, 94). У том је манастиру био и 1386/87 год. (*Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 50 бр. 157), а не у манастиру Св. Арханђела у Дреници, како је погрешно мислио *В. Марковић*, Православно монаштво 116. По напред наведеном податку епископа Марка, Јефрем је у том манастиру провео девет година после напуштања патријарашког престола; дакле, отприлике до 1388 год. Где је доцније био не знамо. Можда је отишао у околину Пећи, као што је урадио после избора патријарха Данила III. Епископ *Иларион Зеремски* (Гласник Патријаршије XI, 116 = Из историје 55) и *М. Пурковић* (Гласник Скопског научног друштва XV—XVI, 311 нап. 43) узимају да је Јефрем био у манастиру Св. Арханђела код Призрена све до поновног заузимања патријарашког престола (после 11 августа 1389). Од 1389 год. одузимају 9 год. Јефремовог бављења у манастиру и тако добијају 1380 год. као годину Спиридоновог избора за патријарха. Слагање индикта са годином на Спиридоновој потврди повеље кнеза Лазара манастиру Горњаку (6887 инд. 2) сведочи да је тачна хронологија те потврде: 17 мај 1379 год. (упор. *Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 200—201 и *Старинар* VI, 1889, 36). Због тога стављам Спиридонов избор пре тог датума. За хронолошке податке на поменутој Спиридоновој потврди треба погледати: *Р. Ј. Šafarik*, *Рамátку*, 1873² — *Окázку* 105 нап. 1 (по препису Вука Караџића). Упор. и напомену *Ј. Ерделановића* у Путешествију по Србији *Ј. Вујића*, изд. С. К. Задруге I (1901) 104, а такође и чланак синђела *Серафима*, Ко је био Георгије Синајит, оснивач и творац манастира Горњака (Гласник Патријаршије XIII, 1932, 73—74). *Св. Новаковић* у Законским споменицима 774 задржава погрешке *Ј. Вујића*, иако у напомени запажа да би „индикат II, записан у патријарховом акту давао ... годину 1379, која би овде била највише могућна".

да цркву сазида, православну цркву усред католичког Дубровника. 1435 год. Дубровчани нису хтели да допусте Јелени, кћери кнеза Лазара и удовици војводе Сандаља Хранића, да подигне православну цркву, и то не у самом Дубровнику, већ испред дубровачких капија. Плашили су се да их због тога папа не исклучи из цркве. 1671 год. дубровачки Сенат одбадио је предлог викара и архиђакона Брње Ђорђића, да се сагради православна црква негде на земљишту дубровачком („in ditionis nostrae loco” — *К. Vojnović*, *Crkva i država u dubrovačkoj republici*, Rad 121, 1895, 22—23 и нап. 243 на стр. 73). 1724 год. Дубровачка република је имала размирицу с Петром Великим, „kojemu ne dozvoli, da srpski velmoža Sava Vladislavić može držati kapelu domaću, što zaoštri sukob od god. 1768 s flotom ruskom i ne bi bez posljedica kod njezina konačnog udesa” (ibid. 23 и нап. 244 на стр. 73). Тек 1790 год. „bi ustrojena prva pravoslavna parokija, koja imaše crkvu izvan grackijeh bedema, na sjevernoj strani ispod Srgja” (ibid. 73-74). Међутим, равно четири стотине година пре оснивања прве православне парохије у Дубровнику, 1390 год., Дубровчани су допуштали Вуку Бранковићу „ако ђсхоке да си сѣтвори црквѣ по своѣи вѣре свободно”. Без великог наваљивања Вуковог Дубровчани на то сигурно не би пристали. А заузимање Вуково за такву повластицу у Дубровнику најбоље сведочи, колико је он био одан православној вери и цркви.⁷⁶⁾ Та Вукова оданост православлу даје нам право да претпоставимо, да је он, у интересу цркве, пристао да се сазове сабор за избор новог патријарха.

По епископу Марку, „млади Стефан кнез сѣбор свкупљајет”, али то, без сумње, треба тако разумети, да је сабор сазвала кнегиња Милица у име малолетнога кнеза. Сабор се вероватно држао у манастиру Жичи. Жича је била на заклоњенијем месту. На то се морало пазити у та бурна времена. Сем тога, манастир Пећка патријаршија, као што смо напред показали, био је по свој прилици у рукама Вука Бранковића. На сабор Вук свакако није дошао. Он је водио порекло „от славныхъ и великихъ”, па чак и „от Неманина племени”.⁷⁷⁾ Зар он да дође на сабор, који сазива једна жена (не мења ствар што је то била његова ташта), и то у име једног малолетног младића? Из Вукове државе на сабор су без сумње дошли архијереји и игумани.

За патријарха сабор је изабрао Данила. У почетку ове расправе видели смо, да се код епископа *Јоаникија Нечиковића*, у Списку архиепископа и патријараха српских, каже да је Данило III рођен у Пазару. Колико је то тачан податак може се већ по томе судити, што се Нови Пазар први пут помиње 1461 год.⁷⁸⁾ Ја мислим да је патријарх Данило идентичан с јеромонахом Данилом, сином монаха Доротеја.

По оправданој претпоставци *В. Марковића*, Доротеј је био властелин (Православно монаштво 130). Он је као монах, заједно „сѣ прѣвѣзлюбленнѣимъ синомъ своимъ Даниломъ”, подигао манастир Дренчу⁷⁹⁾ код

⁷⁶⁾ У дечанској повељи монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) и њених синова кнеза Стефана и Вука (од 9 јуна 1397 год.) каже се како је „потружѣние и оуерѣдые свѣтаго хѣтора [Стефана Уроша III Дечанског] ... ѿтѣ злочѣстивыхъ езыхъ и смалѣтскихъ пожежено и ѿпрѣжено и ѿ прѣжде нас дрѣжавъ шѣихъ растѣнѣно и расхыщенѣно и метоси ѿтѣти и близъ запоустѣнѣа постигъше“ (Гласник-2 одељење-XII, 139). Иако се у повељи говори о онима који су раније држали манастир Дечане (употребљава се, дакле, множина, а не једнина), *Ж. М. Романовић* је мислио да се то односи на Вука Бранковића и да се из тога најбоље види колико је Милица мрзела Вука (Биографија и државничка радња Вука Бранковића и Милоша Обилића, 1891, 58).

⁷⁷⁾ Тако стоји у Повесном слову у коме се налази и похвала кнезу Лазару од Данила Млађег (Летопис М. С. 117, 114; Глас 136, 96). О Вуковом пореклу од Немане в. разлагања *Јуб. Ковачевића*, Годишњица X, 222—227 и оправдане примедбе *В. Ђоровића*, Глас 136, 39.

⁷⁸⁾ *К. Јиречек* op. cit. IV, 103— *К. Н. Косић*, 104. Упор. Наши нови градови на југу (1922) 26 и *В. Радвановић*, Нови Пазар (Народ. енциклопедија III, 114).

Трстеника, у близини Крушевца, престонице кнеза Лазара. Ту своју задужбину сазидали су Доротеј и Данило „поданиємъ” кнеза Лазара, како се види из повеље од 2 марта 1382 год., написане у манастиру Жичи пред патријархом Спиридоном (Гласник 24, 260—265). *В. Марковић* (ор. cit.) не зна како да тумачи израз „поданије”, да ли као помоћ кнеза Лазара или као одобрење за оснивање манастира. *Ј. Радонић* се определио за прво тумачење (у својим допунама *Јиречекове* Историје Срба IV, 178). Мени изгледа да је друго тумачење тачније. Повеља није кнеза Лазара и патријарха Спиридона, како је мислио *Св. Новаковић* (Законски споменици 761), већ монаха Доротеја, који је ту повељу издао у име своје и у име свога сина Данила, јеромонаха и првог игумана манастира Дренче. У њој се наводе многа села, која су Доротеј и Данило приложили „монастѣр⁸ сем⁸... въ метохію”. Кад су они имали толика села да даду манастиру, свакако им није била потребна помоћ Лазарева да цркву сазидају.

Села су из крушевачког краја и из Браничева. Браничевска села Доротеј је могао да добије од кнеза Лазара тек после 1378/79 год., када, по већини млађих летописа, „расипа кнезь Лазарь Радича Бранковића оу Браничевоу”.⁸⁰⁾ Због тога и његово монашење треба ставити по свој прилици после те године. То би значило да се он замонашио у времену између 1378/79 год. и 2 марта 1382 год. Његов син Данило ваљда је раније постао монах, када је у доба издавања повеље био „свештеноинок”.

Села у крушевачком крају била су вероватно првобитна баштина Доротеја и Данила. У доба оснивања манастира Дренче, а свакако и раније, Крушевац је био престоница кнеза Лазара (*В. Ћоровић*, Прошлост Крушевца, Браство 27, 1933, 92—93). Доротеј је морао бити један од кнежевих блиских људи. Кнегиња Милица је то добро знала. Кад је узела у своје руке управу над земљом, она се, природно, ослањала на такве људе и на њихове синове. И као син монаха Доротеја и као игуман оближњег манастира, Данило је по свој прилици често бивао у Крушевцу и уживао пуно поверење кнегиње Милице. На тога „мѣжа благоразѣмна и богобоіазнива” (тако у повељи Доротеј каже за Данила) кнегиња је најпре морала мислити као на кандидата за патријарха. То што Данило није био епископ већ само игуман није претстављало никакву сметњу. Први српски патријарх Јанићије, пре но што је постао архиепископ свих српских и поморских земаља, био је логотет краља Стефана Душана (Животи краљева и архиепископа 378). Други патријарх, Сава IV, био је игуман хиландарски (*Иларион Зеремски*, Гласник Патријаршије XI, 70 = Из историје 50; *М. Пурковић*, на н. м. 307). Трећи патријарх, Јефрем, био је монах и испосник, који је живео у једној каменој пештери у близини Пећи; раније је био настојатељ неког манастира и по свој прилици старац хиландарски (Живо-

⁷⁹⁾ По народном предању, манастир се звао и Душманица (*М. Ђ. Миливић*, Кнежевина Србија, 1876, 719). Сада је модерна црква (*Влад. Р. Пејковић*, Дренча, Народна енциклопедија I, 639).

⁸⁰⁾ *Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи 214 бр. 587. Види *Ил. Руварац*, О кнезу Лазару 196—197. С том се годином не слаже хронологија повеље кнеза Лазара манастиру Горњаку, како су је извели *Ил. Руварац*, ор. cit. 200 и *Ил. Зеремски*, Гласник Патријаршије XI, 117 = Из историје 57. Повеља би била издата 1 августа 1378 год., а расап Радичев био би после 1 септембра те године. Можда се Радич најпре покорио Лазару (в. *Orbini*, ор. cit. 311), па се затим одметнуо, што је довело до његовог расапа. — *М. Васић*, Жича и Лазарица 114 узима да је Лазар издао повељу, а Спиридон њу потврдио, после завршених радова на подизању манастирске цркве. То не мора да буде тачно. За цркву манастира Дечана знамо да је њено зидање завршено 1334/35 год. *Љуб. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 28 бр. 63). Међутим Стефан Урош III Дечански († 1331) у својој повељи прича да је сазидао „домъ господеву Богуо моемоу панѣдократору” и да га је украсио „всѣми красотами вънутрѣними и вънѣшними“ (*Miklosich*, ор. cit. 91; Гласник — 2 одељење — XII, 3).

ти краљева и архиепископа 385; Ловћенски одјек I, 91—93). О ранијем животу четвртог патријарха, Спиридона, ништа се не зна.

Данило III је вероватно остао у Жичи. За епископа у Пећи по свој прилици постављен је Марко, писац биографије патријарха Јефрема (упор. *Рад. М. Грујић*, Пећска епархија, Народна енциклопедија III, 370). То је учињено због тога, да се Данилу не би замерило да под својом непосредном влашћу има две епископије, као што се, изгледа, замерало патријарху Спиридону (в. *Иларион Зеремски*, Гласник Патријаршије XI, 117 = Из историје 59—60).

Једна од првих ствари, које су предузете за време патријарха Данила III био је пренос моштију кнеза Лазара. На основу једног места у Похвали кнезу Лазару од епактита Антонија Рафаила (Споменик III, 86; *Качановскиј*, ор. cit. 356) *Св. Новаковић* је закључивао, да Турци „нису допуштали да се тело кнеза Лазара пренесе из Приштине у Раваницу, као што је Лазарева породица желела” (Срби и Турци XIV и XV века, 231). Мени се чини да се на сметње око преноса односи и ово место из Похвалног слова о кнезу Лазару које је можда саставио сам деспот Стефан: „еда съ іестъ, егоже завистию въсхотѣше врази низложити и свѣтъ моего зрѣніа іакоже тъмницею мрачными тъмницами дрѣжати, и не възмогоше?” (Гласник XIII, 366). Ја не мислим да су сметње чинили Турци, већ Вук Бранковић. Он је могао очекивати да ће о преносу моштију кнез Лазар бити проглашен за свеца. То Вуку, наравно, није могло бити по вољи. Лазарев син Стефан, који је имао ускоро да прими владу, после Лазаревог проглашења за свеца моћи ће да истиче, као што је чинио Стефан Душан, да је „отърасль” (грана, младица) светога корена (*Miklosich*, ор. cit. 121, 136, 140; упор. *К. Јиречек*, ор. cit. III, 16). У она времена то је много значило. Тиме се подизао углед и владаоца и саме династије. А Вук није желео да се Лазарева династија подигне и учврсти. Он је сањао да осује своју династију, моћну и снажну, у колико је то могло бити у оно доба. Због цркве, због народа, а без сумње и због жене, која је била кћи Лазарева, Вук се по свој прилици није отворено противио преносу, већ је кришом стварао тешкоће. Кад је до преноса ипак дошло, Вук није пропустио прилику да ода дужне почести своме тасту и косовском мученику. О томе се говори у Повесном слову с похвалом Данила Млађег: „Съи же въ срѣтеніе чѣстныхъ мощей его изышѣ съ сѣпрѣжницею своею и съ въсеми благородными его, великъ плачь и рыданіе сътвор’ше и доволнѣ проводивше, въ своја си възвратиста се” (Летопис М. С. 117, 114; Глас 136, 96).

„Изволеніемъ трісианнаго божѣства, азъ смѣренныи Даніиль, и по милости Бжїеи патріархъ всѣхъ сръпскихъ земли и поморьскихъ, милостию Божїѡмъ и молитвами светаго Симеѡна и светаго... Сави, смѣреніе ми вѣнегда възведено бысть на си светы прѣстолю светителства сръпскаго, видѣвъ записаніе и ѣтверѣженіе и хрисовѣли... госпогіе Евгение монахѣ и с... чеди ее... кнезомъ Стефаномъ и... Влькомъ, еже приложиста Богъ и прѣчисти въ славъ и въ даръ светомъ... Пантелеимонъ...”. То је почетак Данилове потврде која се налази на повељи из 1394/95 год., односно од 8 јуна 1395 год. Судећи по њему, Данило је постао патријарх после издавања те повеље, дакле после 8 јуна 1395 год. *Ил. Зеремски* (Гласник Патријаршије XI, 118 = Из историје 63—64) је то запазио, па је сасвим тачно истакао да се таквом закључку противи хиландарска повеља с Даниловим поменом. У време издавања те хиландарске повеље, као што је напред већ показано, кнегиња Милица није била монахиња, а Данило је био патријарх. Повељу од 8 јуна 1395 год. Милица је издала као монахиња Јевгенија. И Данило је у потврди назива монахињом. Значи, постао је

патријарх после њеног монашења. Како је то могуће? Ил. Зеремски је налазио да се патријархове речи из потврде „не би могле тако строго узимати”. С том примедбом је прешао преко неслагања између података из два историска извора. Ја мислим да се код тог неслагања ваља задржати. Треба потражити начина да се оно уклони или бар објасни. Ја бих предложио ово објашњење. Када је постао патријарх, Данило је саставио формулар за своје потврде владалачких повеља. Он је тај формулар употребљавао и доцније, и не опажајући да у њему има и таквих места која би требало мењати. На основу тог формулара Данило је написао и потврду на повељи од 8 јуна 1395 год. Она је на самој повељи; писана је свакако у исто време кад и повеља. Међутим, по тексту потврде повеља би била састављена 8 јуна 1395 год. и на њој остављено празно место за потврду; после тог датума (не каже се да ли ускоро или после дужег временског размака) Данило је изабран за патријарха, па је тек тада дописана потврда. Све до Даниловог избора на патријарашком престолу седео је патријарх Јефрем. Зашто повеља није њему ношена на потврду? Као што се види, ствар је и сувише компликована и стога већ мало вероватна. Претпоставка о формулару за потврде све то упрошћава. 8 јуна 1395 год., у доба писања повеље, Данило је био патријарх. Он је повељу потврдио можда још истог дана. Употребио је само стари формулар, састављен још у оно време „вѣнегда възведено бысть” његово „смѣреніе” на „светы прѣстољь светителства српскаго”.

Да бих поткрепио своју претпоставку о употреби старог формулара без потребног прилагођавања, упућујем на познати пример из наше дипломатике, на повељу „херцежице” Цецилије, удовице „многославнога поменѣтиѣ гласитога г(оспо)д(и)на херцега Стѣпана” (од 28 маја 1467 год.). У тој повељи је употребљена ова интитулација: „ми господинѣ госпоѣ херцежица Цицилиѣ” (*Љуб. Станојевић*, Старе српске повеље и писма I, 2, 195). „Овде се лепо види како је писар бесвесно преписао почетак Интитулације (Ми господинѣ) из формулара, па је онда додао: госпоѣ итд.” — тако је писао *Св. Станојевић* у својим Студијама о српској дипломатици (Глас 92, 1913, 141 нап. 2).

Постоје и два слична случаја, која се односе на деспотицу Јелену, удовицу деспота Лазара. 11 маја 1463 год. Дубровчани обећавају да ће неки новац „дати и платити... благочастивому г(оспо)д(и)ну госпоги деспотици Елени”, а 11 новембра те године „слѣга г(оспо)гинѣ Кѣзма диѣакѣ” потврђује да је тај новац примио „по заповеди богочастивога и христолюбиваго г(оспо)д(и)на ми госпогѣ деспотице Елене” (*Љуб. Станојевић*, *op. cit.* 168—169). За пример из дубровачког писма *Св. Станојевић* је налазио да је „можда... траг формулара” (у поменутим својим Студијама, Глас 157, 1933, 164—165). Међутим, у једној напомени (*ibid.* 183—184 нап. 87) Станојевић је још јаче изразио сумњу у тачност тог свог мишљења, а у исти мах, иако то није нарочито нагласио, оспорио је и своје тврђење о бесвесном преписивању у случају херцежице Цецилије. Позивајући се на пример византиске царице Ирине која се у званичним актима називала *царем* а не *царицом*, Станојевић је изнео претпоставку, да су деспотица Јелена и херцежица Цецилија намерно називане *господином* и „да то има свој посебни значај”.

Ако би била тачна та Станојевићева претпоставка (што не изгледа да ће бити случај), не бисмо се могли у овој расправи позивати на интитулацију из повеље херцежице Цецилије. Али бисмо зато могли навести читав низ других примера, који сведоче о употреби формулара без нужног прилагођавања и неопходних измена (в. цитиране Станојевићеве Студије, Глас 157, 164—165, 174, 182—183, 195—197, 202).

VI

Ово би били главни резултати нашег расправљања:

1) Патријарх Спиридон је умро 11 августа 1389 год., после непуна два месеца од Косовске битке. Прилике су биле такве, да се није могло ни мислити на сазивање сабора за избор новог патријарха. Због тога је управу цркве привремено узео у своје руке бивши патријарх Јефрем, старац од седамдесет и седам година, који се због „старости и немошти” повукао у манастир Св. Арханђела код Призрена, уступивши Спиридону патријарашки престо (пре 17 маја 1379 год.). После деветогодишњег бављења у том манастиру Јефрем је можда отишао у околину Пећи и тамо продужио да живи испосничким животом. Одатле је поново дошао на патријарашки престо по свој прилици на молбу кнегиње Милице, која је владала у име свога малолетнога сина кнеза Стефана, и Вука Бранковића, у чијој се држави свакако налазио и манастир Пећка патријаршија.

2) Сем Пећке патријаршије, главног средишта Српске цркве, у држави Вука Бранковића била су три митрополита: грачанички (липљански), призренски и скопски. Због тога се без Вуковог пристанка није могао одржати сабор за избор новог патријарха. Вук је био необично одан православној вери и цркви, о чему најбоље сведочи повластица коју је добио од Дубровчана, да може усред њиховог чисто католичког града да сазида православну цркву. Такву повластицу Дубровчани нису никоме давали, ни пре ни после Вука, а Вук је њу тражио и добио 1390 год., у доба када му је био у опасности и сам живот, а не само држава и богатство. Човек таквих верских осећања и такве привржености православној цркви није могао да не запази неопходност сазивања сабора, на коме ће бити изабран за патријарха неки млађи и енергичнији човек, кадар да управља црквом не само у тадашњим тешким временима, већ и у будућим, по свој прилици још тежим и судбоноснијим. Вук је пристао на сабор, али на њему свакако није био, јер је сабор сазвала једна жена у име малолетног сина, кнегиња Милица у име кнеза Стефана. А Вук се поносио својим високим пореклом. После Косовске битке није се осећао ни у каквим обавезама према двору у Крушевцу. Из Вукове државе на сабору су без сумње били архијереји и игумани.

3) Сабор је вероватно био у Жичи, која је била на заклоњенијем месту од Пећке патријаршије, и налазила се у држави Лазаревића. Патријарх Спиридон, изгледа, становао је у Жичи, па је тако Жича понова постала средиште Српске цркве. Сабор се састао 1390 год. На њему је изабран за патријарха Данило, који је по свој прилици идентичан с јеромонахом Данилом, сином монаха Доротеја, оснивача манастира Дренче. Тај се манастир налазио код Трстеника, у близини Крушевца, престонице кнеза Лазара и кнеза Стефана. Данило је био први игуман тога манастира (основаног 1382 год.).

4) За време патријарха Данила 1390/91 год., и то вероватно с јесени 1390 год., пренето је тело кнеза Лазара са Косова (из цркве Вазнесења Христова у Приштини) у његову задужбину манастир Раваницу. Како су кнежеве „светије мошти” нађене „цели и нерушими, и много благоволије испуштајуште”, кнез је увршћен у ред светитеља. Прогласили су га за светитеља патријарх Данило и сабор Српске цркве, по чијем је савету и донета одлука о преносу Лазаревог тела.

5) Изгледа да су преносу чињене тешкоће, и то свакако од стране Вука Бранковића. Он је могао очекивати да ће о преносу Лазар бити проглашен за свеца. А то није могао желети, јер се тиме учвршћује династија кнеза Лазара.